

DINERS I CRÈDIT. ELS JUEUS D'ALZIRA EN LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV

per

Antoni Furió

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

El 30 de gener de 1369, tenia lloc en l'escrivania del notari Bernat Llorenç una més de les moltes operacions de crèdit que estava acostumat a certificar i a registrar en els seus protocols: un moro del lloc d'Alcosser, Alí Habib, i altres quatre de la vall d'Alfàndec reconeixien deure a Bono de Sòria, jueu de la vila d'Alzira, sis-cents sous que els havia prestat *in dineriis numeratis*, és a dir, en metàl·lic, en presència del notari i dels testimonis signants a la fi del document, i es comprometien a retornar-los dins el termini d'un any.¹ Una setmana després, el 7 de febrer, novament en l'oficina de Bernat Llorenç, el mateix Alí Habib, tres moros d'Alcosser i un d'Alfàndec, Abrafim Abenaquell, reconeixien haver rebut d'un altre jueu d'Alzira, Deuslosal Mossé, vuit-cents sous que els havia prestat «*ad opus emendi sive redimendi Uzeit, cativam, filia mei dicti Abrafim*»² Alí Habib hi tornava a comparèixer uns mesos després, el 16 de maig, ara en companyia de Maimó Català, d'Alberic, i d'Abdallà Ferrís, d'Alfàndec, per a amprar altres mil sous a Deuslosal Mossé, que prometeren restituir abans d'un any junt amb altres cent sous de lucre,³ el que representa una taxa d'interès del 10 %. Els tres exemples anteriors il·lustren tant la desfilada contínua dels musulmans de les petites alqueries de la Ribera per les notaries d'Alzira en busca urgent de diners, com el protagonisme destacat dels jueus locals en la concessió de préstecs, fins el punt que alguns havien arribat a fer-ne una professió especialitzada. El setembre d'aquest mateix any, en un acord familiar subscrit davant el mateix notari, Nazan Fayó, jueu d'Alzira, prometia al seu sogre, Isaac Baylul, de Lliria, tenir el seu domicili en aquesta última localitat durant un any, però amb la condició de poder «*ire ad lucrandum ubi voluero et reddere cum*

¹ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA), *Protocols notarians*, 040/2, ff. 28v-30.

² *Idem*, ff. 31-32v.

³ *Idem*, ff. 93-94v.

michi placuerit».⁴ Com Nazan Fayo, que podria semblar una encarnació del doble estereotip literari del jueu errant i prestador, molts altres jueus d'Alzira participaven activament en operacions de crèdit, principalment dinerari i a curt termini, registrades en els protocols notarials conservats de la segona meitat del segle XIV, i que, de vegades, són l'única traça de la presència hebrea en les ciutats i viles valencianes abans dels assalts de 1391 i l'expulsió definitiva de 1492. ¿Quina era la funció d'aquest tipus de crèdit? ¿i quina la seua clientela, no sols ètnica, sinó també social i econòmica? ¿Es tractava de préstecs al consum, contractats majoritàriament durant el temps de soldadura entre dues collites, d'inversions productives en infraestructura agrícola o artesanal, o d'algun altre tipus d'urgència o coacció pecuniària? I, en tot cas, ¿ocupava un lloc central o marginal en el conjunt de l'activitat econòmica? ¿Eren els jueus els únics a practicar-lo, en règim de monopoli, o sofrien la competència de prestamistes cristians? I, a la inversa, ¿s'hi dedicaven tots els jueus o n'hi havia que es dedicaven a d'altres activitats? ¿Quina era, al capdavant, la funció econòmica dels jueus en la societat medieval? Totes aquestes preguntes, que són les que s'han plantejat també per a d'altres regions europees amb una significativa implantació hebrea,⁵ no poden aïllar-se, però, d'una consideració més global sobre el seu nombre, el seu estatut jurídic i el seu grau d'integració en la comunitat local, de majoria cristiana: ¿quants jueus hi havia a Alzira i quina era la seua proporció respecte al total de la població? ¿des de quan hi estaven? ¿quin era el seu grau d'organització interna i quina la seua relació amb les autoritats locals i amb la resta de la població?

⁴ *Idem*, ff. 123 r-v.

⁵ R. W. EMERY: *The Jews of Perpignan in the thirteenth century. An economic study based on notarial records*. Nova York, 1959; R. W. EMERY: «Le prêt d'argent juif en Languedoc et Roussillon», *Cahiers de Fanjeaux*, 12 (1977), pp. 85-95; M. KRIEGLER: *Les juifs à la fin du Moyen Âge dans l'Europe méditerranéenne*. París, 1979; G. TODESCHINI: «Teorie economiche degli ebrei alla fine del Medioevo. Storia di una presenza consapevole», *Quaderni Storici*, 52 (1983), pp. 181-225; *Ebrei in Italia*, monogràfic de *Quaderni Storici*, 54 (1983); M. G. MUZZARELLI: *Ebrei e città d'Italia in età di transizione: il caso di Cesena dal XIV al XVI secolo*. Bolonya, 1984; M. G. MUZZARELLI: «Luoghi e tendenze dell'attuale storiografia italiana sulla presenza ebraica fra XIV e XVI secolo», *Società e storia*, 24 (1984), pp. 369-394; CH. GUILLERÉ: «Le crédit à Gérone au début du XIV siècle (1321-1330)», *La societat barcelonina a la baixa Edat Mitjana. Acta Medievalia*. Barcelona, 1983, pp. 363-379; J. HINOJOSA: «El préstamo judío en la ciudad de Valencia en la segunda mitad del siglo XIV», *Sefarad*, 45 (1985), pp. 315-339; Y. T. ASSIS: *The Jews of Santa Coloma de Queralt. An economic and demographic case study of a community at the end of the thirteenth century*. Jerusalem, 1988; A. TOAFF: *Il vino e la carne. Una comunità ebraica nel Medioevo*. Bolonya, 1989.

L'establiment de jueus a Alzira i la constitució de l'aljama local

Els jueus portaven a Alzira almenys tant de temps com els cristians: des de la conquesta de la vila per Jaume I, el 1242. Ja en les primeres donacions del *Repartiment*, datades durant el setge de la ciutat, al final de la primavera d'aquest mateix any, figura l'alfaquí reial Salomó, beneficiat el 8 de juny amb dues jovades de terra en les heretats confiscades a dos musulmans d'Alzira, Sat Almurebe i Alí Abinfacich.⁶ I any i mig després, el 22 de novembre de 1243, el jueu Benahaquem, fill de Raviçach (¿rabí Isaac?), rebia unes cases en la vila ja presa pels cristians i una heretat en la partida de Benidaçnon.⁷ Dispersos i fragmentaris, els esments sobre la presència hebrea en Alzira i el seu terme se succeeixen en els anys següents: el 1258, el rei ven a Pere de Barcelona unes cases en Alzira que foren del jueu Mecadanus;⁸ el 1263, el jueu Muça hi posseïa un obrador;⁹ el 1264, el rei confirma la partició d'un heretat a Saragossa, Morvedre i Alzira entre els fills de l'alfaquí Bahiel i el germà d'aquest, el també alfaquí Salomó;¹⁰ i el 1271 apareix citada, per primera vegada, l'aljama d'Alzira en un llistat de les comunitats jueves del regne de València i la seua contribució fiscal a la corona.¹¹

Molts jueus havien seguit Jaume I en les seues conquestes, primer en la de Mallorca, després en la de València i encara, més tard, en la de Múrcia. Com als colons cristians, la frontera els oferia enormes expectatives econòmiques i una societat més oberta, més fluïda, menys definida encara. Una terra de promisió on els jueus, repudiats per tot arreu, podien fruir encara d'una posició honorable i influent, requerits fins i tot en l'administració dels nous regnes: com a intermediaris amb els vençuts, com a batles i escrivans, com a creditors de la corona; o, en l'esfera privada, com a mercaders, com a professionals urbans,

⁶ *Llibre del Repartiment*, ed. d'Antoni Ferrando. València, 1979, núm. 2.060.

⁷ *Idem*, núm. 2.045. Alzira caigué el 30 de desembre de 1242 (AMA, *Llibre de privilegis*, 00/1).

⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), *Cancelleria*, reg. 10, f. 55.

⁹ *Idem*, reg. 17, f. 26.

¹⁰ *Idem*, reg. 13, f. 167. I també, reg. 13, f. 170v. Ambdós germans, Bahiel i Salomó –aquest documentat ja a Alzira el 1242, durant el setge de la vila (vide nota 6)–, eren originaris de Saragossa i havien intervingut com a intèrprets en la conquesta de Mallorca (*Crònica* de Jaume I, ed. de Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*. Barcelona, 1971, pp. 43 i 60). Les possessions incloïen, a més de cases en la vila, uns camps a Barralbeb, un hort a l'Alquenència i un molí a l'Alfàs.

¹¹ *Idem*, reg. 18, ff. 64 i 81v-82 (docs. regestats per J. RÉGNÉ: *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents, 1213-1327*. Jerusalem, 1978, núms. 483-484).

com a metges del rei i la casa reial. En el nou regne cristià de València, els jueus es concentraren en els principals nuclis de la densa trama urbana heretada de l'antic Xarc al-Andalus: Borriana, Onda, Sogorb, Morvedre, València, Alzira, Xàtiva..., centres d'un espai comarcal subsidiari i a penes distanciats entre ells una vintena o una trentena de quilòmetres.¹²

En Alzira, cap d'un antic districte musulmà que comprenia gairebé tot el territori a una i altra ribera del Xúquer, i situada sobre el mateix riu, per on creuava el camí de València a Xàtiva, els primers jueus documentats són personatges notables, servidors de la corona i habituals als registres de la cancelleria: l'alfaquí reial Salomó; els fills del seu germà Bahiel, també alfaquí, Salomó i Mossé Alconstantiní, d'origen aragonès, que arribarien a ser batles de Morvedre, el primer, i de Saragossa i de València, el segon;¹³ Vives Abenvives, batle d'Alfàndec, Sollana i Alzira, i agent reial per tota la Ribera; David Mascaran, Mossé Almaterí, Muça Alleç..., batles i arrendataris de les rendes reials d'Alzira i d'altres viles del país. Jueus que contribuïen poderosament, amb els seus capitals i la seua perícia administrativa, a finançar i afermar l'ocupació cristiana i que obtenien, com a garantia o com a restitució dels crèdits, els ingressos reials en les noves comunitats.¹⁴

En altres casos, els jueus participaven directament, com a batles, en l'administració de les finances reials. Els últims anys del regnat de Jaume I i els primers del de Pere el Gran constitueixen, en aquest sentit, un moment d'autèntica esplendor per als jueus, que arribaren a ocupar les batlies de les ciutats més importants de la corona, com Saragossa, Jaca, Osca, Calatayud, Daroca, Taraçona, Terol, Girona, Tortosa, Vila-real, Onda, Sogorb, Morvedre, València, Xàtiva i Dénia.¹⁵ En la Ribera del Xúquer, Alzira i moltes altres batlies

¹² El nou país s'organitzava des de les ciutats, seus de l'administració i dels poders públics i vèrtexs de la jerarquització de l'espai. És en aquests centres estratègics –polítics, administratius i econòmics–, on s'instal·len els jueus, essencialment urbans malgrat el tòpic.

¹³ Salomó va ser batle de Morvedre el 1278, i el mateix any arrendà les rendes de Montesa; Mossé, batle de Saragossa entre 1276 i 1278 i de València entre 1280 i 1281 (Cfr. D. ROMANO: *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*. Barcelona, 1983, pp. 141, 142, 88-94, 101-112). El pare, Bahiel, «un jueu de Saragossa qui sabia algaravia», havia fet de traductor –«trujamà»– en la conquesta de Mallorca i en el setge de Xàtiva (*Crònica* de Jaume I, pp. 43, 60 i 125-126).

¹⁴ El 1273, per exemple, l'infant Pere lliurava a David Mascaran, com a garantia d'un préstec, les batlies de Càrcer i Sumacàrcer i el reial de Beniamira (*Idem*, reg. 37, f. 61v). Com els Alconstantiní, David Mascaran, un dels més prominents jueus del nou regne de València, era també oriünd de Saragossa (cfr. D. ROMANO: *Judíos al servicio de Pedro el Grande...* cit., p. 170).

¹⁵ D. ROMANO: *Judíos...* cit., cap. IV.

de la comarca foren administrades per jueus. El 1271, Vives, fill de Jucef Abenvives, era batle de Sollana i de Trullàs, al nord del Xúquer, i d'Alfàndec de Marinyén, a l'altra banda del riu, ja en la confluència amb la Safor; i aquest mateix any arrendava les rendes d'Alzira i la seua moreria per 13.500 sous durant tres anys i les de Sollana per 2.100 sous anuals.¹⁶ El mateix Vives era, el 1278, batle d'Alzira, conjuntament amb el cristià Pere de Ripoll, amb qui havia comprat les rendes d'aquesta vila.¹⁷ Tres anys després, el càrrec era ocupat per Mossé Almaterí, que també comprà les rendes d'Alzira conjuntament amb un cristià, Joan Pérez de Bitòria.¹⁸ I, l'any següent, 1282, era batle un altre jueu, Muça Alleç, que ja havia tingut consignades les rendes d'Alzira en temps de Jaume I.¹⁹ Com a funcionaris reials, els jueus tenien autoritat sobre cristians i musulmans, i actuaven d'intermediaris entre ambdues comunitats. El 1279, Pere el Gran encarregava Muça Alleç de revocar els establiments fets a Alzira pels compradors de les rendes sense consentiment reial i de repartir les heretats entre els musulmans;²⁰ el 3 de març de 1282 el nomenava batle d'Alzira —«*mandantes habitatoribus Algesire, christianis, iudeis et sarracenis, quod te in baiulum nostrum habeant ac tibi loco nostri respondeant de omnibus redditibus et iuribus ad baiuliam expectantibus*»—,²¹ i el 27 d'abril d'aquest mateix any el facultava per establir a cens solars, cases i heretats: «*concedimus et posse damus tibi... quod dones et stablias ad certum censum seu tributum patua, plateas, domos et ortos in Aliazira que nondum sint data seu stabilita*».²² A l'altra part de la serra, Samuel Abenvives, que, nou anys després que el seu germà Vives, també ocuparà la batlia d'Alfàndec,²³ era comissionat pel rei, el 1279, per a establir cristians o sarraïns en les alqueries d'Alcúdia, Favara i Benibuquer.²⁴

¹⁶ ACA, *Cancelleria*, reg. 14, f. 120v (Sollana i Trullàs); reg. 35, f. 56v (Alfàndec de Marinyén i Alzira. L'arrendament el fa l'infant Pere i inclou també l'alfarda dels sarraïns). Vives ja consta com a batle d'Alfàndec el 1268, i el 1269 ho era també de Riba-roja i de Llíria (*Idem*, reg. 35, ff. 14 r-v). També arrendarà més tard, el 1272 i el 1273 respectivament, les rendes de la vall de Pego i les de Beniopa, per 15.000 sous cada una (*Idem*, reg. 37, ff. 46v i 60v).

¹⁷ *Idem*, reg. 40, f. 60.

¹⁸ *Idem*, reg. 50, f. 173. Mossé Almaterí ja havia estat batle de Xàtiva, el 1280, i el 1282 ho seria també de Carbonera (Cfr. D. ROMANO: *Judíos... cit.*, pp. 138-139).

¹⁹ *Idem*, reg. 22, f. 44v (cfr. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO (MF): *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*. Madrid, 1934, t. I, 2.028; II, 20).

²⁰ *Idem*, reg. 42, f. 193 (MF, II, 785).

²¹ *Idem*, reg. 46, f. 79v. El nomenament el transcriu D. ROMANO: *Judíos... cit.*, p. 245.

²² *Idem*, reg. 46, f. 86v (transcrit per D. ROMANO: *Judíos... cit.*, p. 245).

²³ El 1280. *Idem*, reg. 46, f. 35v (citat per D. ROMANO: *Judíos... cit.*, p. 137).

²⁴ *Idem*, reg. 42, f. 186v.

Aquest protagonisme no ens hauria de fer sobrevalorar, però, la influència de la comunitat hebrea. En realitat, tots els esments documentals es limiten a unes poques i repetides famílies que constituïen un veritable grup oligàrquic amb ramificacions i interessos per tot l'àmbit de la corona, de Catalunya i Aragó al regne de València. Sempre d'un lloc a l'altre, a Alzira només estaven de pas, i, a pesar d'exercir-hi càrrecs i de posseir-hi terres, la majoria tenien el seu domicili a la ciutat de València.²⁵ Paral·lelament, i al marge d'aquesta èlit movedissa i supralocal, s'havia anat constituint unaaljama local, que aplegava els jueus que residien a la vila. L'aljama d'Alzira figura en la relació de les comunitats jueves del regne que contribuïren als subsidis exigits per la corona el 1271 i el 1274; i també aquest últim any, es menciona a Alzira una carnisseria dels jueus, distinta de la dels cristians i de la dels moros.²⁶ Ambdues talles permeten cartografiar la geografia dels assentaments jueus —una geografia urbana concentrada en les comarques del centre i sud del país, de la Plana a l'Alcoià— i avaluar la importància relativa de cada un: en la primera relació, l'aljama d'Alzira, amb 400 sous de tributació, ocupa l'últim lloc, darrere de València, amb 3.000 sous; Xàtiva, amb 1.000; Gandia, amb 800; i Morvedre, amb 600; en la segona, més extensa, Alzira, també amb 400 sous, tanca novament la nòmina, darrere de Xàtiva, amb 10.000; València, amb 5.000; Gandia, amb 4.000; Corbera, Marinyén i Alcoi, amb 3.000 cada una; Morvedre, Onda, Borriana, Sogorb i Cocentaina, amb 2.000; Albaida i Llutxent, amb 1.000; i Bocairent, amb 500.²⁷ Tot i que no coneguem la correspondència entre les magnituds fiscals i les respectives densitats demogràfiques, s'ha calculat que la població jueva de la capital del regne estaria, a finals del segle XIII, entorn d'unes dues-centes cinquanta famílies, i la d'algunes aljames com Xàtiva, Morvedre i Castelló, en cinquanta cada una.²⁸

²⁵ Mossé Alconstantí va ser, de 1276 a 1278, batle de Saragossa i, de 1280 a 1281, de València; el seu germà Salomó ho era, el 1278, de Morvedre; i tots dos, com hem vist, tenien propietats a Saragossa, Morvedre i Alzira; Mossé Almatèr va ser batle de Xàtiva el 1280, d'Alzira el 1281 i de Carbonera el 1282; el 1273, les heretats que Abraham i David Mascaran, originaris de Saragossa, havien rebut junt a la Sèquia Nova d'Alzira, van ser revocades per no haver-hi fet residència personal i establertes de nou a l'escrivà reial Simó de Sant Feliu (*Idem*, reg. 19, f. 84v). Tant en el cas dels Mascaran com en el dels Vives, els documents sempre els al·ludeixen com a jueus de València. Sobre ambdues famílies, vegeu R. I. BURNS: *Moros, cristians i jueus al regne croat de València*. València, 1987, pp. 218-222 i 224-226.

²⁶ La carnisseria, en AMA, *Pergamins de la Cancelleria reial*, 010/6.

²⁷ En realitat, el 1274, l'últim lloc l'ocupava, amb 100 sous, l'aljama d'Orembloy, no identificada (J. RÉGNÉ: *History of the Jews... cit.*, docs. 483, 484 i 615).

²⁸ Y. BAER: *Historia de los judíos en la España cristiana*. Madrid, 1981, t. I, pp. 157-158.

L'aljama d'Alzira, que no devia ser molt nombrosa en la segona meitat del Doscents,²⁹ experimentarà un fort creixement en la centúria següent: el 1315, la peita dels jueus d'Alzira pujava només 50 sous, una xifra modesta dins els 14.600 sous a què ascendia el total de les rendes locals;³⁰ quaranta anys després, el 1356, les rendes de la vila havien pujat a 20.600 sous, un 41 % més, mentre que la peita dels jueus, fixada en 500 sous, s'havia multiplicat per deu.³¹ Aquest últim any, la contribució dels jueus era cinc vegades superior a la dels moros i catorze vegades inferior a la dels cristians, una proporció que probablement reflectia la relació demogràfica entre les tres comunitats. El 1355 Alzira comptava amb 1.676 focs, distribuïts entre la vila, els ravalis i les alqueries del terme particular.³² D'acord amb la proporció fiscal, els cristians devien ser més de mil cinc-cents, els jueus poc més d'un centenar, i els musulmans una trentena. Les estimacions es corresponen aproximadament amb les dades de 1387, quan la població local –sense comptar els jueus– ascendia a un volum semblant,

Més recentment, J. Pérez recull només la xifra de 250 famílies i, probablement per error, l'assigna a tot el regne (*Historia de una tragedia. La expulsión de los judíos de España*. Barcelona, 1993, p. 23).

²⁹ No disposem de dades demogràfiques per a Alzira al segle XIII, ni per a la població hebrea ni per a la cristiana. Els musulmans, en canvi, devien ser un centenar: en 1257, als quinze anys de la conquesta, es recaptaren a la moreria d'Alzira cent besants –un per cada home adult–, i el 1263, noranta-quatre (A. HUICI-M. D. CABANES: *Documentos de Jaime I de Aragón*. Saragossa, 1978, t. III, p. 794, i ACA, *Cancelleria*, reg. 17, f. 27). Aquest últim any, en la relació d'obradors de la vila només un consta en mans d'un jueu. Muça, al costat d'uns seixanta en mans cristianes i set establerts a musulmans (*Idem*, reg. 17, f. 26 r-v). Potser el mateix Muça a qui l'infant Pere reconeixia deure, deu anys després, 380 sous del preu d'una mula (*Idem*, reg. 28, f. 44v).

³⁰ Molt lluny del que pagaven els jueus de Xàtiva (400 sous, d'unes rendes totals de 27.328) o els de Morvedre (300, de 13.500). «Rentas de la antigua Corona de Aragón», en *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona, 1871. Els 14.600 sous de 1315 duplicaven amb escreix el volum habitual durant la segona meitat del segle XIII. Cfr. A. FURIÓ: *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. Universitat de València, Tesi doctoral inèdita, 1986, t. III, pp. 784-794.

³¹ ACA, *Mestre Racional*, 1.704. Les rendes d'Alzira havien estat arrendades per 13.000 sous, als quals s'afegien els 7.000 sous de la peita dels cristians, els 500 de la dels jueus i els 100 de la dels moros, ingressats directament pel batle local. El 1357, l'aljama d'Alzira contribuïa a la guerra amb Castella amb mil sous, la meitat que Xàtiva i el doble que Morvedre. A. GUTIÉRREZ DE VELASCO: «La financiación aragonesa de la 'guerra de los dos Pedros'», *Hispania*, XIX (1959), pp. 3-43 (p. 8, nota 6).

³² J. C. RUSSELL: «The medieval monedatge of Aragon and Valencia», *Proceedings of the American Philosophical Society*, 106 (1962), pp. 483-504 (pp. 496-497). El volum demogràfic es mantindria relativament estable durant tota la segona meitat del Trescents i la primera del Quatrecent, amb 1.642 focs el 1361, 1.643 el 1387 i 1.652 el 1418. Cfr. A. FURIÓ: *El camperolat valencià... cit.*, t. I, pp. 168-204.

1.643 focs, dels quals 1.598 eren cristians i 45 musulmans.³³ Per altra banda, en només set protocols notarials –els únics que es conserven anteriors a la destrucció de la jueria–, que cobreixen un període de setze anys, entre 1369 i 1385, apareixen documentats ja 57 jueus.³⁴ Tenint en compte el caràcter aleatori de la documentació notarial –i més encara de la seua conservació–, l'alt nombre de notaris que treballaven a Alzira –més de trenta, el 1399–,³⁵ i el fet que els jueus desfilen pels protocols gairebé només en relació amb activitats de crèdit, el seu nombre total devia ser bastant superior. La xifra d'un centenar de famílies –un 6 % del conjunt de la població–³⁶ no sembla, doncs, desgavellada.

L'aljama jueva dins la comunitat local

Un nombre important per a una minoria activa, que comptava amb una organització pròpia, al marge de la municipal, i amb un espai físic diferenciat dins el nucli urbà. La jueria, citada explícitament als documents,³⁷ estava situada al centre mateix de la ciutat: en la «vila», l'illa enmig del Xúquer que constituïa el nucli primigeni d'Alzira i la seu dels poders públics –la batlia, la cort del justícia, la dels jurats–, de les esglésies, dels hospitals i de les oficines dels notaris;³⁸ i, més que un barri tancat, es tractava d'uns quants carrers entorn de la sinagoga, a un costat de la muralla.³⁹ De fet, no sembla que els jueus esti-

³³ AMA, *Llibre d'actes dels jurats e consell*, 03/1. Les dades procedeixen de la col·lecta de la peita municipal, un impost que, com tots els veïnals, no gravava la comunitat hebrea, sotmesa directament a la corona.

³⁴ Els protocols, sis del notari Bernat Llorenç i un de Bernat Costeja, corresponen als anys 1369, 1371, 1377, 1381, 1383, 1384 i 1385. AMA, *Protocols notarials*, 040/2 - 040/8 i 040/17. Només en un protocol, el de 1384 de Bernat Llorenç, apareixen ja 24 jueus, i en un altre, el de 1385 de Bernat Costeja, 22.

³⁵ AMA, *Llibres de la peita*, 230/3.

³⁶ El percentatge podria acostar-se a l'11 % si ens limitàssem a la població urbana –la vila i els dos raval–, que el 1361 pujava a 894 focs, enfront dels 748 que sumaven les alqueries del terme.

³⁷ «in sinagoga iuherie dicte ville» AMA, 040/8, f. 71v (1384, agost 5).

³⁸ Chabàs afirma, sense cap recolzament documental, que els jueus habitaven al raval de Sant Agustí, «donde tenían su barrio separado o judería, inmediato a la morería» (*El Archivo*, t. II, 1887-1888, p. 273).

³⁹ La jueria ocupava un espai cèntric de la topografia urbana. Setanta-cinc anys després de la seua destrucció, la sinagoga i el carrer que hi portava, entre el mur i la placeta de Valdigna, al costat de les escoles, encara s'utilitzaven com a referents topogràfics: «Item, dins la vila, en lo carrer de la sinagoga, unes cases. Affronten ab les scoles de gramàtica, ab cases... e ab açucach»

guessen obligats a residir-hi ni que els seus habitants fossen tots jueus. El notari Guillem Vidal, la seua dona Maria i el seu fill Ramon habitaven una casa en ple veïnat jueu, al costat de la muralla i de les cases de Deuslosal Mossé, Samuel Arrama i Mossé Passarell, abans de vendre-la, el 1377, per dos mil sous, a un dels seus veïns, Deuslosal Mossé.⁴⁰ I, a l'inrevés, Isaac Coffé posseïa una casa «*intra dictam villam*» al costat de les de Bernat de Jaca, Llorenç de la Penya i Sanç de Moya, que li havia establert l'apotecari Jaume Falcó el 1383.⁴¹ Si la segregació física no era total entre ambdues comunitats, sí ho era la jurídica. Els jueus, exclosos del poder polític local,⁴² formaven un cos a part, una

(AMA, *Padró de riquesa Primer de Vila*, 1467, 220/8, f. 403, títol de Bernat Torrent). Fins i tot quedava el record de la mateixa sinagoga: «Item, dins la vila, unes cases que fan VIII sous de cens a na Pranchissa, e solia ésser sinagoga. Afronta ab lo mur de la dita vila, ab cases d'en Domingo Denot, ab cases de la dita na Pranchisa» (*Idem*, f. 138v, títol de misser Joan Cirera, doctor). «Item, dins la vila unes cases e ort que antigament era sinagoga dels juehus. Affronten ab ort seu dessús escrit, ab lo mur, ab lo real d'en Macià Miró, ab casa derroquada que solia ésser d'en Anthoni Casalils e ab açucach. Hac-les d'en Guillem Amat» (AMA, *Padró de riquesa Segon de Vila*, 1471, 220/2, f. 126, títol de Berenguer Gilabert; el 1486 el títol passà a Joan Alamany, *Primer de Vila*, f. 330).

⁴⁰ «*intus ville Algezire... prout afrontant cum via publica, et cum domibus vestri dicti emptoris, et cum muro, et cum domibus Samuel Arrama, et cum domibus Mosse Pasarell*», AMA, *Protocolos notariales*, 040/4, f. 88 (1377, maig 27). Deuslosal Mossé posseïa una altra casa «*in iuderia dicte ville*», en un atzucac junt a la muralla, i al costat de les cases de Jucef Aventesc i Samuel Xucra, per la qual satisfieia un cens de 20 sous anuals a Arnau Serra, titular directe de l'immoble (*Idem*, 040/17, 1385, gener 2).

⁴¹ Isaac Coffé pagava per la casa a Jaume Falcó un cens anual de cinc sous. *Idem*, 040/6, ff. 214-215 (1383, desembre 11). També a la ciutat de València els jueus compraven o llogaven cases «fora les limitacions o clausura de la juheria». El 1370, però, i a instància de les corts, Pere el Cerimoniós proveï que «los dits juehus no habiten ne puxen star fora la dita limitació o clausura, e aquells qui de present hi habiten hagen a tornar dins les dites limitacions o clausures». Un any després, les corts demanaven al monarca que fes extensiva l'obligació a tot el regne: «E com en alcunes de les dites viles e lochs los juheus no stien justats e apartats ne closes, per ço, sia mercè de vós, senyor, provehir que aytals juehus sien costrets de star justats a una part de la vila o del loch, apartats e closes» (*Furs e ordinations fetes per los gloriosos reys de Aragó als regnicols del regne de València*. València, 1482, pp. 293 i 305 de l'edició facsímil de 1977, i confirmació per Joan I, el 1389, p. 355).

⁴² Segons els furs, els jueus no podien exercir cap ofici públic (prohibició reiterada per Jaume I el 1251, *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*. València, 1515, f. XIII, p. 87 de l'edició facsímil de 1972). Tanmateix, com hem vist, els jueus ocuparen la batlia d'Alzira i d'altres viles i ciutats del regne, inclosa la capital, durant els darrers anys del regnat de Jaume I i els primers de Pere el Gran. Des de 1283, però, la prohibició es va fer més estricta (AO, f. XXXIIv; *Furs*, p. 223). D'aquest any daten també altres mesures discriminatòries, com la imposició d'una indumentària distintiva, que revelen l'enduriment de la pressió legal contra els jueus (*idem*, p. 224).

comunitat amb la seua pròpia organització i les seues pròpies autoritats que depenia directament de la corona. Ni tan sols eren considerats veïns, una apreciació no sols lingüística sinó sobretot jurídica: els documents reserven el terme –i la condició– de veí als cristians i designen els altres com a jueus o com a sarraïns: «*iudeus ville Algezire*», «*sarracenus de Alcocer*».⁴³

De fet, els jueus no estaven integrats dins la comunitat local: no contribuïen com els cristians –i més tard els musulmans– a les peïtes i impostos municipals, sinó que estaven subjectes directament a la fiscalitat reial. I era aquesta dependència forània, extra-local, la que els dotava d'un estatut particular i d'una autonomia organitzativa al marge de les autoritats locals. L'«aljama» dels jueus no estava dins ni formava part de la «universitat» dels cristians, sinó que constituïa una comunitat a part, juxtaposada, articulada entorn d'uns elements comuns i distintius: la jueeria, el fossar, la sinagoga i les pròpies autoritats civils i religioses. De tots ells, el més accessori era el primer, ja que la reclusió en un barri delimitat –no sempre efectiva, com hem vist– venia imposada des de l'exterior, reclamada pels jurats i consellers municipals i atorgada pel monarca com una mesura alhora de protecció i de major control fiscal.⁴⁴ La sinagoga i el fossar, en canvi, eren signes d'identitat més substancials, ja que contribuïen a cohesionar la comunitat i a arrelar-la al territori, al costat dels avantpassats; però mentre la primera ocupava un lloc cèntric dins el comprimit espai urbà de la Vila, entre la muralla i la placeta de Valldigna, el segon estava situat extramurs, enmig del camp,⁴⁵ a diferència també del cementiri cristià, que estava dins la ciutat, al costat de l'església.

⁴³ Com a molt, s'utilitza l'expressió «habitant», merament locativa i desproveïda de qualsevol significació jurídica: «*Ali Hambri, Alí Alcartabi... habitantes loci de Alfandech*», «*sarraceni habitantes in Alcocer*», «*Abraam Ripoll, iudeus, habitator ville Algezire*». El terme «habitant» també s'aplica de vegades, amb aquest mateix sentit, als cristians: «*Anthonium Palaus, habitans Algezire*», «*Iacobus Venrell et Dulcia eius uxor, habitantes in Guadaquar, termino ville Algezire*». Tanmateix, en gairebé tots els protocols de 1384, redactats pel mateix notari que els anteriors, Bernat Llorenç, i en els de 1385, de Bernat Costeja, s'aplica sistemàticament el qualificatiu de veí a tots els jueus: «*Içach Adzarella, iudeus, dicte ville vicinus*», «*Johana de Bodansoy et uxor eius Bonadona, iudei, Algezire vicini*» (en aquest cas, a més, la consideració s'estén també a la dona). Tractament que no es fa extensiu als moros: «*Mahomat Alcay, sarracenus loci de Tous, et Abrafiim Sibali, iudeus, Algezire vicinus*». Probablement es tractava d'una iniciativa obsequiosa del notari envers la seua clientela hebrea, ja que la situació legal dels jueus no havia canviat. Per altra banda, sempre s'utilitza el terme jueu (*iudeus*), i només una vegada apareix el d'«hebreu»: «*Abram Adzarella, ebrey ville Algezire*» (*Idem*, 040/7, f. 132v; 1383, juliol 24).

⁴⁴ Cfr. nota 41 i, més extensament, els processos de corts citats en la nota.

⁴⁵ El fossar estava situat en la partida de Vilella, i, cent vint-i-cinc anys després de la desaparició de la comunitat hebrea, encara subsistia el record de la seua localització precisa: «Item, en Vilella,

La sinagoga, lloc de culte i de pregària, era atesa pels rabins, dirigents espirituals de la comunitat i alhora jutges de les querelles internes. En els protocols notariais només he pogut identificar un rabí, Samuel Arrama, documentat el 1369 i el 1377.⁴⁶ Tanmateix, una font hebraica contemporània, els *responsa* de rabí Isaac Ben Séset Perfet,⁴⁷ en cita altres quatre, Jacob ben Jucef, Isaac Coffé, Jucef Boclares i Isaac Bahalull.⁴⁸ La sinagoga era també la seu del govern de l'aljama, integrat per dos adelantats i un nombre variable de consellers, totalment independents de les autoritats municipals i sotmesos només al representant local del rei, el batle. Els adelantats, renovats anualment, ostentaven la representació de la comunitat davant les instàncies externes i s'ocupaven de la gestió administrativa, bàsicament de recaptar els tributs exigits globalment a l'aljama i repartits posteriorment entre tots els contribuents. Els jueus d'Alzira pagaven cada any 500 sous de peita al rei i altres 500 a la reina, titular de les rendes de l'aljama. Ambdues quantitats, fraccionades cada una en dues pagues,⁴⁹ eren satisfetes amb els ingressos de la pròpia aljama o l'aportació indi-

lo fosar dels juheus, que antigament era fosar, del qual se ha carregat la mitat a.n Galcerà Soriano. Afronta ab la part del dit Galcerà Soriano, ab camí de Vilella, ab terra de Johan Alcanyís que era d'en Garí. És tot dotze lliures. Hac-ho de sa sogra na Soriana, escrita en lo raval de Sent Agostí...» (AMA, *Padró de riquesa Primer de vila*, títol de Francesc Pedró, fill de Bernat, f. 192v). A tot arreu el terreny assignat als jueus per a cementiri es localitzava sempre fora de les muralles, cfr. A. TOAFF: *Il vino e la carne... cit.*, p. 53.

⁴⁶ Samuel Arrama, *rabinus* (AMA, 040/2, ff. 118 i 149). El 1377, però, no apareix designat com a rabí. Vivia al costat de Deuslosal Mossé i Mossé Passarell (*Idem*, 040/4, f. 88; 1377, maig 27).

⁴⁷ Els 518 *responsa* d'aquest rabí, redactats entre 1368 i 1407, foren publicats per primera vegada el 1546, a Istanbul. Recentment, R. Magdalena Nom de Déu n'ha oferit una petita mostra a «Aspectes de la vida dels jueus valencians a la llum d'unes fonts hebraïques: les respostes de Rabí Yishaq Ben Séset Perfet (segona meitat del segle XIV)», *Afers*, 7 (1988-89), pp. 189-206, que és la que he consultat.

⁴⁸ Tots quatre apareixen als protocols notariais d'Alzira, però mai identificats com a rabins: Jacob Abenceit és testimoni en un document de 1371 (AMA, 040/3, f. 146); Isaac Coffé, testimoni en un reconeixement de deute de 1377 (*Idem*, 040/4, f. 41), adquiridor juntament amb la seua dona Dolça d'una casa fora de la jueria el 1383 (*Idem*, 040/7, f. 214v), procurador d'un altre jueu d'Alzira, Abraham Luceffi, el 1384 (*Idem*, 040/8, f. 137) i assistent a una reunió del consell de l'aljama, el 1385 (*Idem*, 040/17, octubre 16); Jucef Boclares era adelantat el 1385 (*Ibidem*); i Isaac Bahalull, testimoni en l'aprovació d'una venda, el 1384 (*Idem*, 040/8, f. 128v), i comprador de les imposicions de l'aljama, el 1385 (*Idem*, 040/17, juny 14). Als *responsa*, Alyohar, la dona del rabí Jacob ben Josef, denuncia la persecució sexual de què és objecte per part del rabí Isaac Coffé (Cohen), que ja havia estat amonestat pels adelantats per empaitar la dona de Samuel Pinell.

⁴⁹ En març i setembre la peita a la reina (per exemple, 040/8, f. 45v), i en maig i també en setembre la peita al rei (*Idem*, f. 102). Els jueus estaven sotmesos també a d'altres exaccions

vidual dels seus membres. El principal recurs financer amb què comptava l'aljama eren les imposicions sobre el consum, arrendades anualment en pública subhasta. El 7 de juny de 1385, *«pro solvendis domino regi et seu domine regine, cuius ad presens sunt redditus dicte ville, quingentos solidos quos eidem debentur ratione questie sive peyte tam ordinarie quam extraordinarie et etiam aliis honeribus dicti aliame solvere pertinentibus»*, els dos adelantats, Jafudà Bahalull i Jucef Aventesch, *«de voluntate et expreso asensu venerabilis Raymundi Çamorera, baiuli ville Algezire, hic presentis, consentientis et firmantis»*, després de pregonar públicament durant diversos dies les imposicions i de subhastar-les al millor postor, les veneren a Bartomeu Albert, del raval de l'Alquenència.⁵⁰ Curiosament, Albert revenia les imposicions, una setmana després d'haver-les comprades, a dos jueus, Isaac Bahalull i Jafudà Abenceit, per 690 sous.⁵¹ I un mes després, el batle, Ramon Samorera, reconeixia als dos adelantats que, *«ex precio quem habuistis de imposicione quam nunch vendidistis Bartholomeo Albert dicte ville vicino»*, li havien pagat els cinc-cents sous que *«dicta aliama solvere tenebatur domino regi ratione questie sive peyte ordinarie et extraordinarie»*.⁵² En altres ocasions, la càrrega fiscal era repartida entre els membres de l'aljama, que no sempre podien satisfer la quota assignada. Samuel Calahorra, per exemple, arrossegava el 1385 un deute de 21 sous, *«ratione septem talliarum ordinararum per dictam aliama et taxatarum, in quibus dictus Samuel solvere tenetur tres solidos pro qualibet talla»*.⁵³ Els adelantats, per tal de cobrar-los, li embargaren un seient en la sinagoga i el subhastaren públicament: *«fecimus publice preconizari et subastari per loca asueta in dicta iuheria, voce Mossé Bivaig, iudei et preconis publici dicte aliame, spacio plurimorum dierum quendam locum sedendi in sinagoga situm et positum, francum et*

extraordinàries i imprevistes: el 26 d'agost de 1385 es presentà en l'aljama el mercader de València Francesc Folquet, procurador de Pere Bonet, cambrer de la infanta Iolant, filla de l'infant Joan, primogènit del rei i governador general dels regnes, i els mostrà una carta d'aquest últim en què assignava al cambrer de la seua filla un cens de 130 sous sobre l'aljama d'Alzira, que els adelantats pagaren a l'instant (AMA, 040/17).

⁵⁰ *Idem*, 1385, juny 7.

⁵¹ *Idem*, 1385, juny 14. El 1383 les imposicions havien estat comprades per un cristià, Bartomeu Carbonell, i dos jueus, Jafudà Peco i Jafudà Abenceit, per 1.005 sous (AMA, 040/8, f. 85; 1384, setembre 16). I el 1384, per un jueu, Abraham Adzarella, cf. nota 61.

⁵² *Idem*, 1385, juliol 7. També el 6 d'octubre de 1384, l'endemà d'haver-se venut les imposicions de l'aljama a Abraham Adzarella, per 680 sous, el batle reconeixia haver rebut dels adelantats 500 sous, *«ratione questie sive peyte ordinarie quos annis singulis et perpetuo dicta aliama domino regi solvere tenetur in quibuslibet mensibus madii et septembris mediatim»*.

⁵³ *Idem*, 1385, maig 25.

liberum, quem dictus Samuel Calahorra habet et posidet in sinagoga dicte iudarie, conffrontatum cum loco Naçan Camerro et cum loco dicti Samuelis.⁵⁴

Junt a l'arrendament de les imposicions i la contribució directa dels veïns, que devien constituir els dos principals recursos financers, l'aljama podia disposar també dels béns patrimonials o fins i tot recórrer al crèdit.⁵⁵ El mecanisme podia funcionar a la inversa, i ser l'aljama qui invertís en el crèdit.⁵⁶

L'aljama hebrea constituïa, doncs, una comunitat a part dins les muralles de la vila, amb els seus espais propis i les seues pròpies autoritats, civils i religioses, i una fiscalitat també específica, distinta de la que gravava la població cristiana. Però l'autonomia que aquest estatut particular li conferia no deixava de ser relativa, ja que la seua actuació era vigilada i tutelada contínuament pel batle local, que assistia a tots els actes de l'aljama,⁵⁷ autoritzava les transaccions, recaptava les rendes,⁵⁸ imposava multes⁵⁹ i fins i tot cobrava un salari a l'aljama per la seua mediació.⁶⁰

⁵⁴ El seient el comprà, per 21 sous, David Cobombrell, majoral de la confraria «*vocata Capbarim*», junt amb Samuel Suchim, «*ad opus dicte conffrarie*» (*Ibidem*). Un any abans, Samuel Calahorra ja havia venut un altre seient: «*nos Samuel Calahorra et uxor eius Maria, et Mosse Calahorra filius eorumdem, iudei, Algezire vicini, scienter omnes in simul vendimus seu concedimus, tradimus seu quasi tradimus vobis... Nazan Camerro, iudeo dicte ville... quodam locum sedendi in sinagoga*», per 36 sous. AMA, 040/8, ff. 70v-71v.

⁵⁵ El 1384, els adelantats veneren a Pere Company, del raval de l'Alquenència, «*quendam troceum terre quem dicta aliam habebat et possidebat in territorio Alcanencie, qui tenetur sub dominio domini regis ad censum quatuor solidorum regalium Valencie..., solvendorum in festis sancti Iohannis mensis iunii et Nativitatis Domini medietim..., precio videlicet duodecim solidorum*» (*Idem*, f. 128). Un any després, Jaume de Martorell menor, un dels majors prestadors cristians d'Alzira, reconeixia haver rebut dels adelantats cent florins d'or, «*quos bono amore aliame iudeorum dicte ville mutuavi*» (AMA, 040/17, 1385, juny 22).

⁵⁶ El 16 d'octubre de 1385, els dos adelantats i altres nou jueus, «*congregati in sinagoga dicte aliame*», nomenaren el notari Berenguer Fuster síndic, procurador i negociador «*ad petendum, exigendum, percipiendum et recuperandum nomine nostro et pro nobis et pro dicta aliam omnia bona dicte aliame, debita, mutua, deposita et comandas que dicte aliame debentur*» (*Idem*).

⁵⁷ La subhasta del seient en la sinagoga de Samuel Calahorra, citada en la nota 53, es fa «*de expreso asensu, voluntate et firmamento venerabilis Raymundi Çamorera, baiuli dicte ville, hic presentis*». La venda de la imposició dels jueus, citada en la nota 50, es fa «*de voluntate et expreso asensu venerabilis Raymundi Çamorera, baiuli ville Algezire, hic presentis*».

⁵⁸ Ultra la peita, percebuda directament de l'aljama, el batle ingressava també les rendes de la carnisseria dels jueus, arrendada anualment. Sembla que també els jurats hi cobraven una imposició específica: el 1389, dos anys abans de la destrucció de la jueria, els jurats arrendaren als carnisers Guillem Safàbrega i Guillem Badia menor el «dret del tall de les carns de la dita carniceria dels jueus», «és a saber, de la Quaresma», per 102 sous, i «del Carnal», per 136. AMA, *Manuale de consell*, 03/1(1389, març 2).

⁵⁹ Jutge de les causes en què intervenien jueus, el batle solia substituir les penes corporals per

Identificada externament pel seu estatut jurídic i la seua fe religiosa, l'aljama distava de ser, internament, una comunitat homogènia. Amb excessiva freqüència, els historiadors han accentuat els contorns exteriors de la comunitat hebrea, els que la singularitzen i la diferencien de la societat local en què s'insereix, i han negligit o han passat per alt les fronteres internes, els desnivells de fortuna i de consideració social, i les tensions que originaven aquestes desigualtats. Tot i que les traces són febles, que no disposem de padrons de riquesa que ens radiografien la jerarquia dels patrimonis familiars, no sembla aventurat presumir una identificació entre les èlits econòmiques i les polítiques. ¿Com interpretar si no uns mateixos i insistits cognoms en els càrrecs dirigents de l'aljama i en la primera fila del mercat del crèdit? ¿No és Deuslosal Mossé, adelantat el 1383-84, el major prestador de l'aljama, amb més de sis mil sous invertits en els vuit préstecs documentats en només tres anys? ¿No és Salomó Ripoll, el seu parió aquell any, el tercer en la nòmina dels usurers documentats? Confont ambdues esferes, la pública i la privada, la política i l'econòmica, altres no dubten a aprofitar els ressorts del poder en benefici propi, tot i el risc de provocar la suspicàcia i la reprovació de la comunitat. El 6 d'octubre de 1384, l'endemà que els dos adelantats haguessen venut en públic encant les imposicions de l'aljama, va córrer el rumor que les havia comprat un d'ells, Jafudà Bahalull, a través d'un tercer. Aquest, Abraham Adzarella, en ser interrogat pel batle, respongué que les havia comprat «*ad opus sui et non alterius, et quod dictus Iafudanus Bahalull nunquam dixit eidem ut emeret ipsas ad opus amboborum, cum ipse iam fuisset electus et deputatus in adalento dicte aliame, et non fuisset consonum rationii ut ipse fuisset venditor et emptor*».⁶¹ L'adelantat suspecte, Jafudà Bahalull, era gendre d'Isaac Fayo, el segon dels grans prestadors locals; l'altre adelantat, Jucef Abentesc, era nebot i hereu del ja citat Deuslosal Mossé; i el comprador de les imposicions, Abraham Adzarella, seria adelantat l'any següent.

avinences o composicions pecuniàries: «*Raymundus Çamorera, baiulus ville Algezire, scienter... confiteor et in veritate recognosco vobis Iafudano Obedia, iudeo dicte ville, quod dedistis et soluistis michi numerando voluntati mee omnes illos quindecim florenos auri corribiles de Aragonum, quos michi debebatis racione illius avinencie et composicionis quem vos mecum fecistis de Samuelli Obedia, iudeo, filio vestro...*» (AMA, 040/8, f. 131; 1384, desembre, 7).

⁶⁰ «*Raymundus Çamorera, baiulus ville Algezire, scienter... confiteor et in veritate recognosco vobis Abrahe Adzarella et Juceff Boclares, iudeis adalentatis aliame iudeorum dicte ville, presentibus et vestris, quod dedistis et soluistis michi numerando voluntati mee pro dicta aliama omnem salarium michi debitum usque in diem decimum mensis iulii proxime lapsum, pro labore et pensione mei salarii pasi et sustenti racione iudicacionis inposicionum dicte aliame*» (no indica la quantitat). *Idem*, 040/17 (1385, octubre 17).

⁶¹ *Idem*, 040/8, f. 101v.

Les formes del crèdit

Prohoms i usurers: el préstec, el comerç de diners, devia constituir, en efecte, la principal activitat i la base de la riquesa de l'oligarquia local. ¿Ho era també de la resta de l'aljama, del més de mig centenar de jueus documentats als protocols notariais de la segona meitat del Trescents? Resulta difícil esbrinar-ho a la llum de les escasses evidències disponibles. Del centenar de documents conservats sobre els jueus d'Alzira entre 1369 i 1385, més de seixanta estan relacionats amb operacions de crèdit, uns vint amb les finances i la fiscalitat de l'aljama, i la resta, a parts iguals, amb d'altres activitats econòmiques –compravendes, establiments– i amb actes de naturalesa més privada –testaments, acords familiars, donacions. Tanmateix, dels cinquanta-set jueus esmentats als protocols, només nou apareixen com a prestadors, altres sis com a prestataris, és a dir, com a deutors, i la resta, llevat dels qui actuen en nom de l'aljama, com a adelantats o com a consellers, o dels protagonistes dels pocs negocis jurídics no relacionats directament amb el préstec usurari, hi figuren només com a testimonis. El préstec constitueix, doncs, el fil conductor, la principal traça de la presència hebrea a Alzira, però només una minoria, la mateixa que ocupa els càrrecs dirigits de l'aljama, hi apareix implicada. És clar que aquest percentatge tan reduït podria ser il·lusori, una limitació estadística imposada per les fonts: només es conserven els protocols de dos dels trenta notaris que operaven a Alzira a finals del segle XIV.⁶² Els documents notariais, per altra banda, tampoc no solen precisar la professió dels actors i testimonis jueus, però en els dos sols casos que ho fan, es tracta d'activitats pròximes al crèdit i la circulació de béns, robes i diners: Salomó Baylull és identificat com a sastre⁶³ i Samuel Suchim

⁶² El llibre de la peita de 1399, el primer dels conservats, censa 36 notaris en exercici, més les vídues d'altres cinc ja difunts. En canvi, només ens han pervingut deu protocols de quatre d'ells, anteriors a 1391, data de la destrucció de la jueuaria d'Alzira: un de Vivet Jusseau, de 1357, i un altre de Miquel Venrell, de 1380-81, que no esmenten cap jueu, i set de Bernat Llorenç (1369, 1371, 1377, 1379, 1381, 1383 i 1384) i un de Bernat Costeja (1385), que són els únics que he pogut utilitzar.

⁶³ AMA, 040/7, f. 131 (1383, juliol 20). També eren sastres Bernat Safàbrega, l'únic convers documentat abans de 1391, i Falconet, neòfit posterior a l'assalt de la jueuaria, que figura al llibre de la peita de 1399. En opinió de R. W. Emery, els oficis de sastre i de corredor, entre els jueus i els conversos, estan estretament relacionats amb el préstec: «On peut observer que, quand au début du XIV siècle il y eut une vague de conversions forcées, on retrouva de nombreux prêteurs devenus, une fois chrétiens, sartoires, pellerii ou corraiterii, métiers dont la relation étroite avec le prêt sur gage est évidente. La même chose est peut-être vraie pour les quelques Juifs que l'on trouve comme orfèvres, bijoutiers ou même libraires: tous les objets de leur commerce sont fréquemment

com a corredor.⁶⁴ El nombre de jueus relacionats d'alguna manera amb transaccions creditícies podria ser, doncs, més elevat del que permeten atestar les fonts, però només uns pocs —els més assidus en els protocols— semblen haver-ne fet una professió especialitzada.

El crèdit jueu assumia diverses formes: el préstec, la comanda, el dipòsit, la venda a terminis...⁶⁵ Comandes i dipòsits acomplien una important funció d'estímul de l'economia rural, en permetre al camperol adquirir equipament i bestiar. El 1384, Abrafim Aburrahama i la seua dona Mariem, habitants del lloc de Rassalany, cinc o sis quilòmetres al noroest d'Alzira, reconeixien «*tenere in deposito et comanda et ad medias*», de Davi Cobombrell, «*duas vaquas, una pili rubei et alia pili russi*», valorades en 140 sous.⁶⁶ Una funció semblant tenia la venda a crèdit: de cereals, de bestiar o de drap. El 10 d'octubre de 1371, Jaume Venrell i Dolça, de Guadassuar, compraven a Deuslosal Mossé vint cafissos de blat (*annona*) i prometien pagar-li'n el preu, 320 sous, en la següent festa de sant Joan, és a dir, vuit mesos i mig després. També s'obligaven, en cas d'endarreriment, a pagar els interessos del deute, a la taxa legal del 20% (*lucrum ad cotum domini regis*).⁶⁷ El 1384 eren dos jueus, Johanà de Bodansoy i el seu

fournis comme gages pour des prêts. La présence des Juifs dans ces occupations est complémentaire du commerce de l'argent, plutôt qu'elle ne dément sa prédominance parmi eux», «Le prêt d'argent juif en Languedoc et Roussillon», *cit.*, p. 86.

⁶⁴ «*Samuel Suchim, iudeus, Algezire vicinus, scienter et ex certa sciencia... confiteor et in veritate recognosco debere vobis Iohanni Andres, habitante in ravallo Alcanencie ville Algezire..., centum septem solidos et sex denarios regalium Valencie quos habui et recepi ab uno corregio argenti quod michi ut cursorio seu preconii dicte ville liberastis ac tradidistis ad vendendum, et quod corrigium ego ut cursori vendidi precio ducentorum solidorum regalium Valencie cuidam sarraceno...*» *Idem*, 040/8, f. 53v (1384, juny 16). El document també posa de relleu el paper intermediari dels jueus entre la comunitat cristiana i la musulmana.

⁶⁵ Formes enunciades formulàriament en els actes de procuració: El 1384, Abraham Luceffi nomenava procurador Isaac Coffé, fill de Jacob, per a demanar i recuperar en nom seu «*mutua, deposita et comandas... michi pertinentia*» (*Idem*, f. 137). La mateixa fórmula es repeteix en la procura feta per Jafudà Abenceit en favor de Joan Andrés, el 27 de juny de 1385, i en la que fa Deuslosal Mossé en favor de Davi Cogombrell, el 30 de juny del mateix any.

⁶⁶ *Idem*, ff. 88v-89 (1384, setembre 20). La fórmula de la comanda era utilitzada també pels propietaris cristians per a dotar d'equipament els seus vassalls: l'1 de juny de 1371, Ramon Guaita i la seua dona Estevana reconeixen deure a Eiximèn López de Pomar 316 sous del preu d'un parell de bous que han comprat «*ad opus arandi hereditatem vestram quam habetis in territorio de Sancto Bernardo*» (és l'heretat del Pujol), i manifesten tenir els animals en comanda fins que retornen el préstec. El mateix dia, altres dues parelles, Joan Valero i Sibill-la, i Bernat Palau i Toda, que treballen també heretats d'Eiximèn López de Pomar, reconeixen tenir en comanda un parell de bous i un parell d'ases, respectivament, el preu dels quals els ha avançat juntament amb blats i diners. AMA, 040/3, ff. 90-94.

fill Benahem Johanà de Bodansoy, els qui pagaven a terminis els draps que havien comprat, per valor de 172 sous, al notari Bernat Costeja.⁶⁸ Però la modalitat més freqüent als protocols notariais era, amb diferència, el préstec dinerari, el *mutuum*. Contractat a la mateixa notaria, el préstec prenia la forma d'un reconeixement de deute: el manllevador, protagonista del document, reconeixia deure al creditor la suma prestada, rebuda en metàl·lic (*in denariis numeratis*) davant la presència del notari i de dos o tres testimonis,⁶⁹ i prometia restituir-la dins el termini estipulat, junt amb el rèdit (*lucrum*), que estava en relació amb la duració del préstec.⁷⁰ La devolució podia comportar la confecció d'un nou document —una àpoca o carta de pagament, total o parcial—⁷¹ o simplement la cancel·lació de l'original, ordenada pel creditor i autenticada per testimonis.⁷²

Els jueus d'Alzira operaven dins una geografia estrictament local o comarcal, inferior als vint quilòmetres de radi. Més de la meitat dels préstecs

⁶⁷ *Idem*, f. 166v-167v.

⁶⁸ «*quos vos michi in diversis solucionibus et alii loco vestri... persolvistis et tradidistis*». AMA, 040/8, ff. 7v- 8. (1384, gener 4).

⁶⁹ Un testimoni de cada comunitat implicada i, sempre, almenys un cristià: un o dos cristians i un jueu en les transaccions entre cristians i jueus; un musulmà, un jueu i un cristià, en les concertades entre musulmans i jueus. Només les efectuades entre jueus no semblen requerir la presència d'un testimoni cristià.

⁷⁰ «*Noverint universi quod nos Antich Garrigues, Anthonia eius uxor, Andreas Garrigues, iunior, Galharda eius uxor, Michael Talents et Margarita eius uxor, habitantes in Carcaxen, termino ville Algezire, scienter et ex certa sciencia, omnes in simul et quilibet nostrum insolidum et per se confitemur et in veritate recognoscimus nos debere vobis Deuslosalvu Mosse, iudeo dicte ville, presentii et recipienti et vestris, mille quadringentos solidos regaliu Valencie, quos nobis in denariis numeratis in presencia notarii et testium subscriptorum mutuastis... Quosquidem mille CCCC solidos monete iamdicte promittimus simul et insolidum vobis et vestris dare, solveere et paccare hinc ad sex menses primos venturos et continue completos, et pro lucro inde centum solidos in dicto termino...*» AMA, 040/2, ff. 116-188 (1369, setembre 2).

⁷¹ «*Bono de Soria, iudeus Algezire, scienter confiteor vobis Maymo Abeaquell, sarraceno de Alfandech, presentii et recipienti et vestris, quod dedistis et soluistis michi voluntati mee numerando centum viginti solidos regaliu ex illis sexcentis solidis dicte monete quos vos cum aliis sarracenis simul et insolidum michi confessi fuistis debere cum instrumento publico confecto in posse et manu notarii subscripti XXXI die ianuarii anni currentis, causa in ipso contenta. Et quare hec est rei veritas, renunciens scienter omni excepcioni predictorum CXX solidorum a vobis non habitorum et non receptorum ut predicatur et doli, facio vobis fieri presentem apoquam per notarium subscriptum*». *Idem*, ff. 101v-102 (1369, juny 20).

⁷² «*Die veneris X ianuarii anno a Nativitate Domini M CCC LXX primo, presens instrumentum fuit cancellatum per me Bernardum Laurencium, notarium, de mandato dicti Deuslosal Mosse, concedens esse solutus de dicto debito, in presencia dicti Antich Garrigues. Presentes testes Michael Milla, notarius, et Maymo Azarella, iudeus*». *Idem*, f. 118.

tenien com a destí la vila i els dos raval, i la resta es repartia entre els llocs i les alqueries del terme particular o del general. La clientela, en canvi, estava molt diversificada i incloïa gairebé tots els grups socials i professionals: llauradors, artesans, mercaders, notaris, fins i tot preveres, i, molt especialment, camperols mudèjars de les alqueries de la comarca, d'Alberic, Alcosser i la vall d'Alfàndec, al sud, i de Carlet, al nord.⁷³ Pocs semblen ser els casos en què els jueus locals s'aventuraven fora de la Ribera o prestaven a deutors d'extracció nobiliària. Si de cas, Deuslosal Mossé, el prestador de major volada, que comptava entre els seus deutors el pare de València Ramon Vela i els nobles Francesc Esplugues i Jauma de Romaní, comtessa de Terranova. Per contra, Alzira era un mercat concorregut també per prestadors foranis, procedents dels dos grans centres veïns, València i Xàtiva, que hi actuaven directament o a través de procuradors locals.⁷⁴

Generalment els préstecs eren subscrits a títol individual, però són també freqüents els casos d'associació de dos o més deutors en una mateixa operació. Entre els musulmans, la subscripció gairebé sempre col·lectiva devia ser tant una mostra de solidaritat, familiar o veïnal, amb el veritable deutor, com una exigència del creditor. No hi ha dubte que aquest devia ser el motiu pel qual, el 7 de febrer de 1369, Alí Habib, Abdurramen Aramí, Mahomat Tartamiz i Maimó Abenaquell, d'Alcosser, i Abrafim Abenaquell, d'Alfàndec, manllevaven conjuntament a Deuslosal Mossé un préstec de 800 sous, «*ad opus emendi sive redimendi Uzeit, cativam, filiam mei dicti Abrafim*».⁷⁵ O el que uniria Alí Muxber i Mahomat Arraelí a demanar, amb Sat i Abrafim Moscaret, «*fratres*», un crèdit de 140 sous, també a Deuslosal Mossé, que, per un altre document, sabem que eren per a pagar a un prohoms d'Alzira, Eiximèn López de Pomar, els dos mil sous deguts «*pro redemptione sive rescat persone tue (Sat Moscaret), qui captivus meus eras*».⁷⁶ Entre els cristians, l'associació podia respondre tant a una em-

⁷³ Com a Alzira, el préstec jueu sembla haver estat a tot arreu preferentment local i comarcal, fins i tot a la mateixa capital del regne, el radi d'acció de la qual no passava dels trenta quilòmetres, amb Nàquera, Lliria, Xiva i Sueca com a punts extrems. Per contra, tant a València com a Castelló, la immensa majoria dels deutors eren llauradors, mentre que a Alzira, potser per l'exigüitat de la mostra, els percentatges apareixen més equilibrats. J. HINOJOSA MONTALVO: «El préstamo judío en la ciudad de Valencia...», cit. i J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU: *Judíos y cristianos ante la 'Cort del Justícia' de Castellón*. Castelló, 1988, pp. 88-90.

⁷⁴ El 1383, per exemple, Salomó Ripoll, procurador de Mahir Suxén, «*iudei Xative*», prestava en nom d'aquest 619 sous a Bernat Sapedra i al notari Pere Gisbert, «*plani tabularii, mercatores et campsores sive mercaders*», a retornar en dos terminis, d'un mes i un any respectivament, i amb un lucre de 50 sous. AMA, 040/7, ff. 98v-99v.

⁷⁵ AMA, 040/2, ff. 31-32v.

⁷⁶ *Idem*, ff. 148-149v.

presa econòmica conjunta com a la reunió en un mateix document de diversos préstecs independents, de petita quantia, a fi d'estalviar despeses notarials. No sabem quin és el motiu que portà tres famílies de Carcaixent –Antic Garrigues i la seua dona Antònia, Andreu Garrigues i Gallarda, i Miquel Talens i Margarida– a sol·licitar conjuntament a Deuslosal Mossé, el 2 de setembre de 1369, un préstec de 1.400 sous.⁷⁷ O el que uniria Francesc Sanç i Joan Galindo a manllevar conjuntament sis-cents sous a Isaac Fayó.⁷⁸ Però possiblement el préstec de 65 sous obtingut d'Isaac Fayó, l'11 de novembre de 1372, per Bartomeu Martí i Domingo Urgellès, no devia ser sinó la suma de dos préstecs individuals, més modestos encara. En efecte, cinc anys després, el 28 de setembre de 1377, Bartomeu Martí cancel·lava la seua part «*in et de illis LXV solidis, cum lucro eorumdem*», mentre Domingo Urgellès, en un altre document del mateix dia, unia la seua part encara impagada a una altra participació en un deute conjunt amb Andreu Roig, subscript el 1371.⁷⁹ També podia tractar-se de fiadors, de parents o veïns solidaris, que garantien el préstec compromentent-se conjuntament amb el deutor; el qual, en document a part, reconeixia ser el veritable manlleuador i alliberava el fiador de qualsevol possible dany per impagament del deute.⁸⁰

Els prestadors, en canvi, preferien operar sols. Només he trobat un cas d'associació: un préstec conjunt de Salomó Ripoll i Bono de Sòria, per valor de mil sous, a Abdallà Xama, Sat Adnajar i Alí Adnajar, «*sarracenis de Carlet*».⁸¹ Tampoc no abunden els préstecs entre jueus: l'únic documentat és un de 1.010 sous concedit per Deuslosal Mossé, el 16 de novembre de 1368, a Salomó Coffé i Salomó Cohell, que ja l'havien retornat vuit mesos després, el 23 de juliol de

⁷⁷ *Idem*, ff. 116-118.

⁷⁸ AMA, 040/3, ff. 30-31v (1371, gener 31).

⁷⁹ Domingo Urgellès, acompanyat de la seua dona Llorença i de Vicent Cavero, habitants en el raval de Barralbeb, reconeixia deure 110 sous restants de major quantitat, «*quos ego dictus Dominicus et alii simul et insolidum dicto Izach Fayó debebamus, scilicet ego dictus Dominicus et Andreas Roig, XXVII solidos..., et ego dictus Dominicus et Bartholomeus Marti, erbacerius, LXV solidos..., cum dictus Bartholomeus Marti vobis soluii parte sibi solvere pertinentem...*» AMA, 040/4, ff. 166v-167v.

⁸⁰ El 15 de maig de 1383, Bernat Sapendra prometia al notari Pere Gisbert, amb qui acabava de manllevar un préstec a Salomó Ripoll (*vide nota 74*), «*quod solvam dicto Salomoni Ripoll dictos DCXIX solidos et lucrum eorumdem... et vos de predictis servare indepnem ante dampnum... Et si forte pro predictis dampnum aliquod vel gravamen sustinueritis, missiones aliquas seu expensas inter feceritis, totum id quantumcumque sit vel fuerit vobis et vestris restituere et emendare promitto...*» AMA, 040/7, f. 100.

⁸¹ El préstec va ser subscript l'11 de desembre de 1368, però només es conserva l'època de pagament del primer termini, el 20 de juny de 1369. AMA, 040/2, ff. 101v-102.

1369.⁸² Ben possiblement, però, les transaccions entre jueus no sempre es registrarien per escrit ni es formalitzarien davant notaris cristians. Els *responsa* de rabí Isaac Ben Séset Perfet al·ludeixen a l'existència de documents legals redactats en hebreu, probablement pels rabins locals, que regulaven la vida de la comunitat hebrea i cobrien una àmplia tipologia jurídica: reconeixements de deute, compravendes, demandes.⁸³

En general, les quantitats prestades eren bastant elevades i se situaven, com a mitjana, per damunt dels 400 sous. Les més altes, per damunt dels mil sous, eren les concedides a deutors col·lectius, especialment mudèjars, mentre que les més baixes, per sota dels cent i encara cinquanta sous, corresponien a petits deutors individuals que figuraven junts en un mateix document per tal de compartir les despeses. Potser aquests préstecs més petits fossen préstecs de subsistència, per a adquirir llavors i aliments, vinculats al període de soldadura entre collites. De fet, tot i que els crèdits es reparteixen al llarg del calendari anual, sembla observar-se una concentració en els mesos del final de la tardor i l'hivern, d'octubre a febrer; de la mateixa manera, els pagaments es concorden majoritàriament per a la festa de sant Joan, el 24 de juny, que marca l'inici de l'estiu i d'una nova collita. Es tracta, per tant, de préstecs a curt termini, entre tres mesos i un any. Els més modestos són també els de més curt venciment, menys de mig any, però la majoria se situen entre sis i dotze mesos.

No tots els documents precisen el guany (*lucrum*) de l'usurer, fixat legalment en un màxim del 20 % anual.⁸⁴ Alguns préstecs remetent directament

⁸² *Idem*, f. 106v. La moral hebrea prohibia la usura entre jueus, però no el préstec «graciós», sense interès.

⁸³ Cap a 1389, Perfet escriu als adelantats de l'aljama d'Alzira: «He vist el vostre escrit sobre la discòrdia entre Jafudà Hubais i Samuel Mercadell, relatiu a la permuta dels seus béns davant de testimonis i amb document legal i he vist les seues declaracions segons estan escrits en el procés que m'heu enviat». En la mateixa data, Perfet es pronuncia sobre un altre plet instat per Samuel Mercadell, que exigia l'embargament i subhasta dels béns mobles d'Abraham Alfateig per cobrar-se un deute de termini ja vençut, segons constava per escrit en dos documents legals en hebreu que aportava com a prova. Per impedir l'execució, la sogra d'Abraham al·legà que aquest li devia 32 florins i mostrà un document de deute datat el 10 d' 'iyyar de l'any 107 del compte reduït hebraic (12 d'abril de 1347). Mercadell impugnà el document per no ajustar-se als costums i no reconèixer la signatura dels testimonis. Finalment, Perfet li donarà la raó i declararà no vàlid el document. En un altra resposta, sense data, Perfet es pronuncia sobre un contracte d'adquisició de béns. J. R. MAGDALENA NÓM DE DÉU: «Aspectes de la vida dels jueus valencians...», *cit.*, docs. 263, 264 i 281.

⁸⁴ Aquest màxim apareix ja al *Statutus usurarum*, promulgat per Jaume I a Girona el 25 de febrer de 1241, i incorporat a l'*Aureum opus* (Iac. I, cap. XIV, f. 5) i als *Furs* (IV-XIV-I, de l'edició de G. Colon i Arcadi Garcia). Més tard serà confirmat per Pere el Gran al *Privilegium magnum* de 1283 (AO, f. 32v), i per Jaume II, en el *Privilegi capitulat* de 1302 (AO, f. 42).

a aquest màxim legal: «*et in dictis terminis promittimus vobis et vestris dare et solvere lucrum ad cotum domini regis*». ⁸⁵ Altres, la majoria, esgrimeixen aquest límit només com a penalització en cas de demora en el pagament, ⁸⁶ com un recàrrec afegit a l'interès convingut. ⁸⁷ Els rèdits declarats són, en efecte, molt més baixos: entre el 10 i el 15 %. Alí Habib i altres moros d'Alcosser, Alberic i Alfàndec prometen a Deuslosal Mossé un lucre de cent sous pels mil que els ha prestat, a un any (10 %). Cent sous és el que percep també Deuslosal Mossé d'un préstec de 1.400 sous, a sis mesos (14'2 %). Quaranta sous espera obtenir Isaac Fayó pels 600 que ha prestat, també a sis mesos (13'33 %). ⁸⁸ Per damunt, en tot cas, del 8'33 % usual en el censal, una nova modalitat de crèdit que s'afirmava progressivament enfront de la usura.

Les devolucions rarament eren puntuals. Les èpoques mostren que transcorria molt de temps entre la data pactada i el moment en què es feia efectiu el pagament, més fins i tot que la duració convinguda del préstec. El 12 d'agost de 1377, Joan Galindo satisfia els últims 90 sous d'un préstec que li havia concedit Isaac Fayó el 1372. Cinc anys també tardà l'herbasser Bartomeu Martí en restituir la seua part d'un crèdit de 65 sous manllevat conjuntament amb Domingo Urgellès, el qual encara prorrogaria la seua dos anys més. Un préstec de 375 sous a un any, atorgat per Salomó Ripoll al notari Pere Gombau, el 25 d'abril de 1369, era cancel·lat el 28 de juliol de 1371. ⁸⁹ Per evitar la

⁸⁵ AMA, 040/4, f. 167.

⁸⁶ «*Et si ultra dictum terminum tenuerimus dictum vestrum debitum, promittimus inde dare et solvere vobis et vestris lucrum iuxta cotum domini regis*». AMA, 040/2, f. 29 (1369, gener 30), f. 46v (març 4), f. 93 (maig 16), f. 148 (octubre 3). 040/3, f. 166v (1371, octubre 10). Cap d'aquests documents no cita el lucre acordat en el préstec.

⁸⁷ «*Quosquidem sexcentos solidos monete iamdicte promittimus simul et insolidum vobis et vestris dare, solvere et paccare hinc ad medium annum primum venturum et continue completum, et pro lucro inde in fine dicti temporis quadraginta solidos regalium Valencie, sub pena centum solidorum... Et si ultra dictum terminum tenuerimus dictum nostrum debitum, promittimus vobis et vestris dare lucrum iuxta cotum domini regis*». AMA, 040/3, f. 30 (1371, gener 31). També 040/2, ff. 116 r-v (1369, setembre 2).

⁸⁸ AMA, 040/2, f. 93 (1369, maig 16), f. 116 r-v (setembre, 2). 040/3, f. 30 (1371, gener 31). En alguns casos, el document no distingeix el lucre del capital: el 1381, Francesc Serinyà reconeixia deure a Salomó Ripoll 726 sous, «*quos michi inter capitalem et lucrum... mutuastis*», 040/4, f. 163.

⁸⁹ AMA, 040/4, f. 128v; *Idem*, ff. 166v-167v; 040/2, ff. 71 r-v. Alguns, molt pocs, eren restituïts en el termini fixat o fins i tot abans: el préstec a un any de 800 sous atorgat per Deuslosal Mossé a cinc moros d'Alcosser i Alfàndec, el 7 de febrer de 1369, cancel·lat el 16 de febrer de 1370 (*Idem*, f. 32v); els 60 sous prestats per Joan Andrés a Zazon Escayo i Regina, el 18 d'agost de 1371, a pagar en Nadal, i retornats el 21 de novembre (040/3, f. 129).

morositat i l'impagament, els contractes incloïen clàusules penals —«*sub pena ducentorum solidorum regalium Valencie*», «*sub pena quinquaginta solidorum*», «*sub pena centum solidorum*», proporcional al capital i repartida entre el creditor i el rei— i obligatòries —«*obligando... me et omnia bona mea, mobilia et immobilia, ubique habita et habenda*», en els quals «*fiat et fieri posit executio*»—, però només n'he trobat un que inclogués també penyora.⁹⁰

No sabem com s'executarien els préstecs impagats, ni el seu percentatge, perquè no s'han conservat les actes del justícia d'Alzira, a qui corresponia perseguir la morositat, a instància del creditor. Però els jueus, conscients de la debilitat de la seua posició malgrat la força legal dels documents, procuraven no haver d'anar a la cort i moure un enrenou que sempre els seria hostil. Preferien arribar a acords privats, renegociar el deute. És el que fa Isaac Fayó amb Pereta, vídua de Guillem Bages, a qui havia prestat 375 sous el 14 de febrer de 1370; any i mig després, el 24 de setembre de 1371, el creditor reconeixia haver rebut una part del deute i la deutora, en document a part, es comprometia, conjuntament amb una altra persona, Maria, vídua del notari Andreu Boils, a restituir la resta dins el termini d'un any.⁹¹ De manera semblant, el 1377, la vídua d'Isaac Fayó, Bonadona, i Domingo Urgellès reunien en un nou document els dos deutes que aquest últim arrossegava des de 1371 i 1372, i estipulaven un nou termini d'un any. Els acords afectaven també, lògicament, el lucre: al rèdit conjunt (10 sous) dels dos préstecs (27 i 65 sous) s'afegia un nou rèdit (8 sous) sobre la suma d'ambdós conceptes (102 sous), que configurava un deute total de 110 sous.⁹² Altres acords incloïen la cessió de crèdits o d'accions contra tercers: el 2 de setembre de 1377, Bernat Carbonell, la seua dona Bonanada i la seua mare Berenguera, d'Algemesí, per pagar els 400 sous que devien a Bonadona, vídua d'Isaac Fayó, li transferien un deute per la mateixa quantitat contra Pere Tarragona i la seua dona Benvinguda, import d'un tros de terra que els havien venut.⁹³ Igualment, Antoni Peralta, també d'Algemesí, després de rebre 150

⁹⁰ El 1377, el notari de València Bernat Guillem, després d'exposar «*quod multi anni sunt elapsi venerabilis Franciscus Esplugues, miles, tunch residens in villa Algezira, et ego pro venerabile domina Iacoba de Romanino, comitissa Terrenove, pro pignora DCCCCL solidos regalium Valencie, mittimus in posse vestri Deuslosal Mosse, iudei infrascripti, ac ego vobis manualiter deliberavi unam copam jaspí ab lo sobrecap de crestall, guarnida d'argent daurat ab esmalts, et unam spasam paratam sive guarnitam de argento, et unum picher de argento*», reconeixia haver recuperat del creditor la copa i l'espassa, però no el pitxer, que havia estat ja venut. AMA, 040/4, ff. 67v-68.

⁹¹ AMA, 040/3, ff. 146 r-v.

⁹² AMA, 040/4, ff. 166v-167v (1377, setembre 28).

⁹³ *Idem*, ff. 143v-144v.

sous en metàl·lic d'Astruc Xucran, li cedia «*omnia iura mea, loca, voces, acciones, raciones, demandas reales et personales, utiles et directas, varias sives mixtas, ordinarias et extra*» contra el seu propi sogre Guillem Ponç, que li devia una suma semblant.⁹⁴ La trama del crèdit es feia així més complexa i impersonal, implicant un nombre major d'actors i augmentant la distància entre el creditor i el deutor originals, ja que tant el crèdit com el deute podien ser transferits a tercers. El procés, forçosament limitat en el crèdit usurari per la seua curta duració, culminarà amb l'extensió i consolidació del sistema censalístic, en el qual el rèdit –una renda perpètua– podia ser donat, llegat, cedit, transferit i venut com una mercaderia.

Concurrència en el mercat: prestadors jueus i prestadors cristians

El crèdit, el comerç dels diners, ocupava un lloc central en les activitats de la comunitat jueva local. Préstecs, vendes a crèdit, reconeixements de deute, àpoques, cessions, actes de procuració són els documents més repetits als protocols notarials i als *responsa* de rabí Perfet, i mostren que els jueus estaven més pròxims a l'esfera de la circulació que a la de la producció. Tanmateix, alguns historiadors, que semblen jutjar les activitats creditícies amb criteris més ètics que econòmics, influïts a segles de distància pel discurs eclesiàstic sobre la usura, han tendit a minimitzar la dedicació dels jueus al préstec i a subratllar la seua presència en altres activitats.⁹⁵ Als registres notarials d'Alzira, rics en tota mena de documents, només n'he trobat un que relacionàs un jueu amb la possessió de terra: el 24 de juliol de 1383, Arnau Serra, un dels majors terratinents locals, atenant que Abraham Adzarella tenia «*per me et sub domi-*

⁹⁴ *Idem*, ff. 175v-176. La cessió es fa el 7 d'octubre de 1377 i el deute del sogre, subscrit el 12 d'agost, vencia el 24 de juny de 1378.

⁹⁵ Y.T. Assis: «La participación de los judíos en la vida económica de Barcelona, s. XIII-XIV», a *Jornades d'història dels jueus a Catalunya (Girona, 1987)*. Girona, 1990, pp. 77-92 (pp. 83-84), on argumenta que no tots els jueus eren prestadors, que no es pot considerar prestador a qui prestava només una o dues vegades a l'any, i que prestar diners a interès no deixava de ser una activitat perfectament honorable. En canvi, per a R. W. Emery, es podrà demostrar que els jueus no estaven del tot absents del comerç i de l'artesanat, però en cap manera hi trobaríem xifres significatives; la base econòmica, en efecte, reposava sobre el préstec dinerari, «Le prêt d'argent juif...», *cit.*, p. 85. És el que conclou també M. G. Muzzarelli, per a qui la historiografia no ha reeixit a demostrar la importància global de la presència hebrea en el camp comercial i econòmic en general, de manera que continua inalterada la centralitat, si no la unicitat, de l'activitat creditícia, «Luoghi e tendenze dell'attuale storiografia italiana...», *cit.*, p. 379.

nio meo» nou fanecades de terra a Cogullada, al cens de nous sous anuals, i no posseïa cap títol ni document legal, li n'atorga un de nou, «*pro titulo novi stabilimenti*». La possessió, adquirida per via de cort, és a dir, producte d'una subhasta judicial, no implica l'explotació directa, i aquesta no exclou la participació en el crèdit.⁹⁶

Amb tot, la documentació notarial conservada només permet identificar una curta nòmina de prestadors, que protagonitzen la majoria dels actes jurídics registrats i redueixen els altres jueus censats a la condició de testimonis esporàdics. El major i el més dinàmic era, sens dubte, Deuslosal Mossé, que apareix en més d'una vintena de documents, i en només un any, 1369, inverteix més de cinc mil sous en només sis préstecs, atorgats indistintament a cristians, moros i jueus. Deuslosal Mossé, creditor també de nobles i mercader de cereals, era un prohom de l'aljama, adelantat el 1383, propietari de dues cases en la jueuria, una d'elles adquirida el 1377 per dos mil sous al notari Guillem Vidal, i segurament posseïdor d'una considerable fortuna, ja que el 1375 feia donació de deu mil sous al seu nebot Jucef Abentesc, que també seria adelantat el 1384.⁹⁷ El segon gran prestador, Isaac Fayo, invertí més de dos mil sous en dos anys, 1371 i 1372, però, al contrari que Deuslosal Mossé, els repartí en crèdits més petits, entre 27 i 600 sous. A la seua mort, abans de 1375, la seua vídua, Bonadona, heretà els clients i continuà el negoci familiar, primer amb el seu fill Nazan, i després de la mort d'aquest, en setembre de 1377, en solitari. Bonadona era originària de València, filla d'una germana de Jafudà Gebell, a qui el 1381 reclamava una corretja d'argent i un collar de perles amb quatre «alcorins» d'argent, valorats en 86 i 60 sous respectivament. El matrimoni havia tingut dos fills: l'esmentat Nazan, casat amb la filla d'un jueu de Llúria, Isaac Baylul, i una filla, casada amb Jafudà Baylul, potser fill també d'aquest. El 1369 Nazan prometia al seu sogre que durant almenys un any tindria la seua casa a Llúria, d'on podria eixir i tornar per anar a prestar diners on i quan volgués («*ire ad lucrandum ubi voluero et reddere cum michi placuerit*»); però, passat el termini, podria anar-se'n on volgués amb la seua dona i la seua casa. El sogre, a canvi,

⁹⁶ «*título empcionis quam inde fecistis a curia dicte ville*» (AMA, 040/7, ff. 132v-133). Adzarella podia haver adquirit l'heretat d'un deutor morós o insolvent, els béns dels quals eren subhastats i venuts per la cort per a satisfer el deute.

⁹⁷ La donació es feia amb la condició que si Jucef Abentesc moria sense fills, els diners tornarien al donador, i era confirmada per aquest el 24 d'abril de 1383, el mateix dia en què Aventesc, amb consentiment de Deuslosal Mossé, en donava una part –3.000 sous– a David Colombrèll, «*consanguineum meum*». AMA, 040/7, ff. 85-88v. Colombrèll, també prestador i conseller de l'aljama, era majoral de la confraria *Capbarim* (cfr. nota 54).

es comprometia a procurar-li, «*ad opus sustentacionis domus vestre in dicto anno*», tres cafissos de forment, un cada quatre mesos; a no oposar-se a la marxa de la parella, quan passàs l'any; i a donar 400 sous a la seua filla Goig, a la seua néta Zucey i a tots els fills que tingués el matrimoni. El 1375, Nazan, malalt, instituí hereva universal de tots els seus béns «la molt amada na Bonadona, mare mia», i el setembre de 1377, el mateix mes en què morí, ratificà el testament.⁹⁸

La història familiar dels Fayo il·lustra la mobilitat de la comunitat hebrea, les seues connexions amb els altres centres jueus del país i la dedicació dels seus membres al préstec. La reiteració d'uns mateixos cognoms, a una i altra aljama, testimonia també la fluïdesa dels moviments i dels vincles. A uns trenta-cinc quilòmetres al nord, València, la capital del regne, la major juevia i també el major centre de contractacions, exercia una poderosa atracció sobre els jueus d'Alzira. El 1370, Samuel Mohep i la seua dona Gemila, que s'hi havien traslladat, veneren la seua casa d'Alzira a Jafudà Obadia, per 190 sous.⁹⁹ Altres, com Astruc Xucran o Samuel Sibilí, documentats als protocols notariais d'Alzira, figuren inscrits més tard a les llistes de prestadors de la ciutat de València.¹⁰⁰

Per altra banda, els protocols notariais registren els crèdits més importants, els de major volum, que justifiquen les despeses de notaria. Els més petits, per sota dels cent i encara dels vint sous, es contractaven davant la cort del justícia, com a «obligacions».¹⁰¹ Malauradament, la desaparició de les actes del justícia d'Alzira impedeix confrontar-ne les magnituds i mesurar la veritable extensió i significació del crèdit jueu. Ben possiblement, la pràctica

⁹⁸ AMA, 040/4, ff. 155 r-v. La reclamació a Jafudà Gebelli, a 04/6, f. 31, i els pactes de Nazan Fayo amb Isaac Baylul, a 040/2, f. 123 r-v.

⁹⁹ AMA, 040/3, f. 47v.

¹⁰⁰ Podria tractar-se, com sembla segur en el cas d'un Salomó Xamblell documentat a València el 1354 i el 1361 i un altre Salomó Xembell en Alzira el 1371, de casos d'homonímia; especialment en els cognoms més freqüents: un Isaac Coffé, fill de Jacob, documentat a Alzira el 1377, 1383, 1384 i 1385, i un Isaac Coffé, fill d'Abraham, documentat a València el 1361 i el 1381. A més dels citats, altres cognoms que es repeteixen en ambdues juevies són Arrama, Aventesch o Abenresch, Azarella, Passarell i Ripoll. *Cfr.* la llista publicada en apèndix a l'article de J. HINOJOSA MONTALVO: «El préstamo judío en la ciudad de Valencia...», *cit.*, pp. 327-333.

¹⁰¹ En les actes del justícia de Castelló, J. R. Magdalena Nom de Déu ha documentat per al segle xv 214 préstecs dineraris i altres 25 de mercaderia, la majoria en la sèrie d'«obligacions» i la resta en les de «lletres» i «condemnacions». Dels 200 en què s'especifica el capital, només 3 passen dels 500 sous, 134 estan per sota dels cent i encara 77, per sota dels cinquanta. *Judíos y cristianos ante la 'Cort del Justicia' de Castellón... cit.*, pp. 85-87.

del crèdit estaria bastant estesa en l'interior de la comunitat jueva –com més tard ho estarà el censal en la comunitat cristiana–, i jueus rics i jueus pobres hi invertirien els seus capitals, però només una minoria sembla haver-ne fet una professió especialitzada. No eren els únics, però. Per a bona part dels historiadors, l'exclusió dels jueus d'altres activitats econòmiques, substituïts per l'emergència d'una nova classe mercantil cristiana a partir del segle XIII, els forçà a retirar-se al comerç de diners, l'únic encara vedat als cristians. El monopoli del crèdit explicaria també la identificació entre el jueu i l'usurer. Tanmateix, al costat dels jueus hi havia també, malgrat les condemnes eclesiàstiques,¹⁰² prestadors cristians, alguns dels quals ocupaven les primeres posicions en el mercat del crèdit. En només un any, 1371, Eiximèn López de Pomar, el primer entre els notables locals, prestà a interès més de 15.000 sous, tres vegades més del que havia prestat Deuslosal Mossé en dos anys i en el mateix nombre d'operacions, cinc. El mateix any, López de Pomar prestà altres 1.259 sous en diners, blats i animals als seus mitgers de les heretats que posseïa al terme d'Alzira, i ingressà més de 2.000 sous, en concepte de pensions de censals i violaris, de diverses viles i llocs: Alzira, Xàtiva, Corbera, Murla, Trullàs i la Torre de Romaní. Antoni Safàbrega invertí 3.934 sous el 1369, en quatre préstecs, i 2.870 el 1371, en només un. El 1369, Pere Serra invertí 30.000 sous en dos censals, un de 1.000 sous de pensió i altres de 1.200, i altres mil sous en vendes a crèdit. Els Serra i els López de Pomar estaven doblement emparentats: Gonçal López de Pomar, fill d'Eiximèn, estava casat amb Bernarda Serra, germana de Pere, i un altre germà, Arnau, ho estava amb una filla d'Eiximèn. El 1371, Gonçal López de Pomar invertia 22.000 sous en un censal a la vila de Xàtiva: d'ells, 20.000 procedien del dot aportat per Bernarda. Els registres notariais d'aquests anys atesten un elevat nombre d'operacions de crèdit¹⁰³ i la participació de molts

¹⁰² No sols en abstracte: les visites pastorals inquirien regularment l'existència d'usurers al si de la comunitat cristiana. Les visites de 1383, 1389, 1399 i 1401 a les parròquies de la Ribera constaten la pràctica de la usura fins i tot pels mateixos clergues (Arxiu Diocesà de València, Secció I, fons II, carpeta 1). Un procés de 1381 testimonia també l'extensió de la usura en la veïna localitat de Sueca: set testimonis són recusats per «usurers» i «logrers públichs», entre ells Guillem Coll, «gran logrer e usurer, e hom que en frau de usures ha acostumat e acostume prestar e fer préstechs de blats e de diners a més de for e altres contractes a speres e a guany il·lícit e vedat, ço és, a III sous per lliura, o a més, de què és infami e excomunicat». Cfr. A. RUBIO VELA: *El procés de Sueca. La mala vida en una comunitat rural del Trescents*. Sueca, 1988, pp. 93-94.

¹⁰³ Dels 178 documents que conté el protocol de Bernat Llorenç de 1369, 71 estan relacionats amb operacions de crèdit: préstecs, vendes a termini i censals. Al protocol de 1371, constitueixen ja la majoria: 79 documents d'un total de 153. Els jueus només en protagonitzen un percentatge modest: 11 el 1369 i 10 el 1371.

altres prestadors cristians: el draper Jaume de Martorell, Bartomeu Ényec d'Aràndiga, Arnau Sifre, Pasqual Salvador, Guillem Mir... I entre la seua clientela es comptaven també els jueus locals: el 24 de maig de 1371, Antoni-Palau reconeixia haver rebut de Crexo de Vallrias els 44 sous que aquest li devia; el 18 d'agost, Zazon Escayo i la seua dona Regina reconeixien deure a Joan Andrés 160 sous «*quos nobis in denariis numeratis... mutuastis*»; el mateix dia, Abraham Ripoll reconeixia haver manllevat també de Joan Andrés 53 sous i, com els anteriors, es comprometia a restituir-los abans de Nadal; i el 1384, Jaume de Martorell reconeixia haver rebut de Jafudà Abenceit els darrers 95 sous que quedaven per pagar d'un préstec de 1.060 sous que li havia fet.¹⁰⁴

Les fonts ens revelen també el destí dels crèdits. La majoria dels préstecs manllevats pels moros de les alqueries pròximes a Alzira, tant a jueus com a cristians, ho foren per a redimir familiars o veïns captius o per a satisfer les coaccions fiscals dels senyors. En el primer cas, es tractava d'un fet conjuntural, emmarcat dins el context de la guerra amb Castella (1356-1369) i limitat a uns pocs anys. Hi trobem, junt als préstecs ja citats de Deuslosal Mossé, Bono de Sòria i Salomó Ripoll a moros d'Alberic, Alcosser, Alfàndec i Carlet, tots de 1369 i per sumes d'entre 600 i 1.000 sous, els atorgats per Arnau Sifre (405 sous a Sat Abdulahep àlies Algezirí, la seua dona Fucey i cinc altres moros d'Alberic, Alasquer i Benimuslem, «*pro redemptione sive rescat mei dicti Çat Abdulahep, qui captivus suus [de Joan Saurí] eram*») i Antoni Safàbrega (984 sous a Abdurramen Aramí i altres quatre moros d'Alcosser).¹⁰⁵ En el segon cas, més estructural, eren les contínues exigències numèriques dels senyors locals les que forçaven els seus vassalls a manllevar préstecs. El 25 de novembre de 1369, l'alamí d'Alberic Mahomat Abennacer, el de la Foia, Maimó Abceit, i altres moros d'ambdós llocs manllevaven a Antoni Safàbrega 810 sous, «*quos dictas aljamas dare et solvere debent nobili Eximine Petri de Arenoso, domine ipsorum*». Dos anys més tard, el 8 d'octubre de 1371, els dos alamins tornaven a manllevar al mateix prestador 2.870 sous; en un document annex, Elissenda, la dona d'Eiximèn Pérez d'Arenós, reconeixia que el préstec s'havia fet «*ad opus nostrorum*». Sobre els vassalls requeien també les obligacions fiscals dels seus senyors, laics o eclesiàstics: el 5 d'abril de 1357, els «vells» (*veteres sive*

¹⁰⁴ AMA, 040/3, ff. 85v i 128-130v; 040/8, f. 93.

¹⁰⁵ AMA, 040/2, ff. 102 i 121. El préstec l'avalava la persona del mateix Sat, que de no restituir el préstec podria ser venut o passar a ser captiu del creditor. Per altra banda, mentre Sat no acabàs de pagar el rescat, el seu fill Mahomat el tenia Joan Saurí com a penyora. Significativament, entre els propietaris de captius hi havia Eiximèn López de Pomar, el notari Pere Serra i el draper Jaume de Martorell, els grans prestadors locals.

iurati) de les aljames de Simat, Xara, Alfulell, Gebalcobra, l'Ombria, Benifairó, el Ràfol i Rassalany, reconeixien deure 3.000 sous a Eiximèn López de Pomar, «*quod nobis et domino abbati monasterii Vallisdigne gratanter mutuastis, pro dandis et solvendis domino nostro regi Aragonum illustrissimo aliis tribus mille solidis quos ipse dominus abbas serenissimo domino regi predicto... promisit*». La pressió senyorial s'exercia igualment sobre les comunitats cristianes: els veïns de L'Alcúdia manllevaven a Eiximèn López de Pomar, el 29 d'octubre de 1369, mil sous «*quos nobis mutuastis in denariis numeratis ad opus solvendi ipsis dicto venerabili Petro de Montagut, domino dicti loci*».¹⁰⁶

Altres préstecs, ja ho hem vist, servien per dotar o millorar la infraestructura de les explotacions agrícoles: per comprar animals, eines i llavors. I altres, finalment, per finançar les economies municipals, els recursos ordinaris de les quals es revelaven clarament insuficients.¹⁰⁷ Tanmateix, pertot arreu el préstec començava a recular davant l'extensió i generalització del censal. El 30 de juny de 1371, els jurats de Xàtiva, per tal de cancel·lar els nombrosos préstecs pendents que tenia la ciutat i que li representaven una veritable sagnia —«*occasione contingit sepesissime... facere, dare et solvere quamplurima servicia, interesse et usuras, quodque redumpdat in dampnum maximum dicte universitatis et ipsius singularium*»— carregaven un censal de 22.000 sous de capital i 2.000 sous de renda a Gonçal López de Pomar.¹⁰⁸ La progressiva substitució del préstec dinerari pel censal, tant en l'endeutament públic com en el privat, no deixarà d'afectar la participació dels jueus en el mercat del crèdit. El 1364, els jurats d'Alzira manllevaren un préstec de 2.500 sous a Salomó Ripoll, però en la relació de creditors de la universitat de 1380, tots ells censalistes, que inclou 66 pagaments distribuïts al llarg de l'any i per un munt global de 38.300 sous, no consta cap jueu.¹⁰⁹ Els jueus es mantingueren al marge, o els marginaren, del nou sistema de crèdit que, en pocs anys, esdevindria hegemònic.

Sotmesos a una forta competència cristiana, els jueus d'Alzira no ocupaven ja, vespres de la seua desaparició com a comunitat organitzada, una posició destacada en l'activitat econòmica, comparable a la que havien gaudit

¹⁰⁶ AMA, 040/2, f. 163 i 040/3, f. 162 (Alberic i la Foia); 040/1 (Valldigna); i 040/2, f. 150v (L'Alcúdia).

¹⁰⁷ Sobretot per afrontar urgències o imprevists: el 29 de gener de 1371, els jurats d'Alzira manllevaven al notari Guillem Mir 200 florins d'or «*pro dandis seu presentandis*» a l'infant Joan, el primogènit del rei, «*qui nunc noviter in villa iamdicta Algezire venit seu intravit*». AMA, 040/3, f. 26v.

¹⁰⁸ *Idem*, f. 99.

¹⁰⁹ AMA, 011/40, *Pergamins comuns*, 94; i 040/16, «Contractes de la universitat de la vila de Algezira, reebuts per mi, Miquel Vendrell, notari».

al segle XIII. En la segona meitat del Trescents, fins i tot el mercat del crèdit, la seua llotja principal, estava dominat per prestadors cristians, procedents en la seua majoria de la petita capa de donzells, notaris, mercaders i drapers que constituïen l'oligarquia local. Prestadors com Eiximèn López de Pomar, jurat el 1379 i el 1383, els mateixos anys en què el seu fill Gonçal era justícia, capaços de mobilitzar grans sumes de diners, equivalents o superiors als 17.000 o 18.000 sous en què s'arrendaven anualment les rendes de la vila, i de fer front a les necessitats pecuniàries de la noblesa.¹¹⁰ Encara quedaven, però, grans prestadors jueus com Deuslosal Mossé o Isaac Fayó, que movien també importants quantitats de numerari i, ben sovint, feien d'intermediaris financers entre les comunitats mudèjars i els seus senyors cristians. En un nivell més baix se situaven també els petits préstecs, els de subsistència, vinculats al cicle agrari i a penes presents als registres notariais. Amb un i altre tipus de crèdit, els jueus continuaven exercint una important funció econòmica en la societat local. Però cap a finals del segle XIV, a mesura que el censal anava guanyant terreny a la usura, que els grans prestadors es reconvertien en censalistes i que emergia una nova i àmplia capa de grans i petits inversors, articulats entorn del deute públic,¹¹¹ el seu paper esdevenia cada vegada més residual.

Epíleg: la desarticulació de la comunitat hebrea

Junt a la inferioritat legal i l'exclusió política, els jueus havien de suportar també l'hostilitat popular, atida sense treva pels predicadors dels ordes mendicants, que reproduïen i amalgamaven el doble tòpic de poble deïcida i

¹¹⁰ En 1371, Eiximèn López de Pomar prestà vora quinze mil sous a diferents manllevadors nobiliaris: 6.000 a Joan de Vilaragut, senyor d'Albaida; 3.000 al bisbe de València; 50 florins d'or a Nicolau de Pròixida; i 4.640 sous a Eiximèn Pérez d'Arenós i la seua dona Eliçenda de Román, senyors de Cullera. Les rendes d'Alzira s'arrendaren per 17.400 sous el 1384 i per 18.150 el 1385. AMA, 040/3, 040/8 i 040/17.

¹¹¹ Sobre la substitució de la usura pel censal, cfr. A. FURIÓ: «Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)», *Señorío y feudalismo en la península ibérica* (Zaragoza, 1989). Saragossa, 1994. És justament en el context de la guerra amb Castella quan els consells municipals substitueixen els emprèstits per la subscripció de censals: al cas ja ressenyat de Xàtiva, el 1371, cal afegir el de València, on els jurats, després d'un degoteig de reconversions de préstecs en censals, decideixen, el 20 de novembre de 1366, cancel·lar definitivament i de colp tots els emprèstits pendents i que en endavant tot el deute municipal «sia respost per via de censal a raó de vint diners per lliura cascad any» (citada per J. V. GARCÍA MARSILLA-J. SÁIZ: «La economía municipal de Valencia en los siglos XIV y XV», en premsa).

usurer. Però cap a finals dels anys vuitanta, res no presagiava encara el desastre imminent. El 1387, Joan I confirmava un privilegi del seu pare, datat el 1361, que concedia a l'aljama d'Alzira els mateixos privilegis de què gaudia l'aljama de València.¹¹² Quatre anys més tard, el 10 de juliol de 1391, arribava a la jueria d'Alzira l'ona d'assalts i persecucions iniciada a Sevilla el 6 de juny i ràpidament estesa per tota la península. L'agressió, un dilluns a migdia, es produïa l'endemà de l'atac a la jueria de València, en què moriren més de dos-cents jueus, i poques hores abans de l'assalt a la de Xàtiva, el mateix dilluns al vespre. Cap crònica ni document narra els fets, ni s'han conservat les actes del consell municipal d'aquell precís any,¹¹³ i sols ens ha arribat el perdó reial atorgat a la vila, a canvi d'una compensació econòmica, dos anys després.

En un primer document, datat el 28 de febrer de 1393, el monarca, després de justificar el perdó per l'escassa entitat del delictes i per la poca o nul·la responsabilitat que hi havien tingut els veïns i les autoritats locals, segons havia estat informat pels mateixos jueus, ara convertits al cristianisme, absolia la vila, els seus habitants i els seus oficials de totes les penes civils i criminals que els poguessen correspondre. Del perdó general, pel qual el tresor reial ingressava 800 florins d'or (8.800 sous), quedaven exclosos trenta-dos veïns, «*quos universaliter vel particulariter certis ex causis remissionis huiusmodi gaudere nolimus, imo ea non obstante possit pro predictis criminibus contra eos in personis et bonis procedi*».¹¹⁴ Significativament, la nòmina dels principals implicats en l'assalt de la jueria (ampliada més tard a 38 persones) inclou les primeres fortunes de la vila i els representants més destacats de l'oligarquia local: donzells, notaris, mercaders, drapers, apotecaris, emparentats entre ells, que ocuparen, abans i després de 1391, els primers càrrecs del poder local.¹¹⁵

¹¹² ACA, *Cancellaria*, reg. 1.890, f. 112.

¹¹³ Les primeres actes municipals conservades daten de 1388-89, però després es produeix un buit fins 1394-95, en què la sèrie es reprèn de manera regular.

¹¹⁴ AMA, *Pergamins comuns*. Document publicat per R. Chabàs a *El Archivo*, II (1887-88), pp. 392-396. «*ibi facilius ad veniam fecimur ubi delicta ceteris sunt minora*», «*sicut a tunc iudeis nunc vero ad fidem catholicam conversis ville predictae et alias fuimus fidedigno testimonio informati huiusmodi actus in villa ipsa taliter evenerunt quod super hoc culpa tenuis in singularibus et nulla in officialibus aut rectoribus universitatis dicte ville seu in ipsa universitate censeri posset merito seu deberet*».

¹¹⁵ La llista està encapçalada per Jaume i Joan Serra, fills de Pere Serra, tots dos donzells i consellers (Jaume el 1388 i el 1395 i Joan des de 1394 fins 1397, prohoms de 1398 a 1400, i novament conseller el 1402); i continua amb Jaume Martorell major, conseller el 1388 i de 1394 a 1399, i electe el 1397, per la parròquia de Santa Caterina, per a l'elecció del mustassaf; Ramon Samorera, batle als anys vuitanta; Pere Mir de la Closa, jurat el 1397 i conseller de 1394 fins almenys 1402; Pere Martorell, fill de Jaume, jurat el 1397 i el 1402, i conseller de 1394 a 1401;

La densitat d'oficials públics –justícies, jurats, consellers i fins i tot el mateix batle, Ramon Samorera– que figuren en la relació podria fer pensar que el rei castigà sobretot la negligència o la passivitat de les autoritats locals, responsables en última instància del manteniment de l'ordre i de la protecció dels jueus. Això es contradiria, però, amb el preàmbul del perdó reial, que sembla deslliurar els càrrecs públics de qualsevol responsabilitat en els fets. En tot cas, el llistat mostra que els promotors de l'agressió no eren forasters ni marginats, ni tan sols veïns d'extracció humil, sinó que pertanyien a algunes de les més grans famílies d'Alzira –els Serra, els Martorell, els Costeja, els Deztorrents–, incloent-hi els caps dels respectius llinatges, d'on eixien els gestors del poder local i també els principals competidors dels jueus en el comerç dels diners.

Només vint dies després, el 20 de març, «*ad humilis intercessus quorumdam familiarium et domesticorum nostrorum*», el perdó reial els arribava també a ells.¹¹⁶ I el 18 d'abril següent, el monarca tancava definitivament el cas amb una remissió general i absoluta.¹¹⁷

Jaume Martorell menor, conseller el 1388; Jaume Costeja, fuster, conseller el 1394; Joan Torrent, conseller de 1394 a 1397, electe el 1397 per la parròquia de Santa Caterina, prohòm el 1398 i el 1399, i conseller el 1400; Pere d'Arenys major, jurat el 1401, conseller de 1395 a 1402, i electe el 1397 per la parròquia de Santa Maria; Pere d'Arenys menor, conseller el 1395 i el 1402, prohòm el 1397 i el 1400, elegidor per la parròquia de Santa Maria el 1397; Jaume Falcó, apotecari i especier, conseller de 1394 a 1401, elegidor el 1397 i prohòm el 1398; Bartomeu Vidal, conseller el 1388; Bernat Vidal, fill de Bartomeu, apotecari, obrer de la lluminària de l'església de Santa Caterina el 1388, elector per al càrrec de mustassaf el 1388 i conseller el 1394; Pere Deztorrents, conseller el 1402; Joan Deztorrents, fill de Pere, conseller el 1402; Francesc Deztorrents, conseller el 1388 i de 1397 a 1399; Bernat Costeja menor, draper, jurat el 1396, conseller de 1394 a 1402; Antoni Boquet, jurat el 1398, justícia el 1402 i conseller de 1388 a 1401; Joan de la Macha, conseller el 1388; Joan Alboreda, fuster, conseller el 1394 i el 1395, prohòm el 1401; Pere Alboreda, fill de Joan, fuster, conseller el 1394 i prohòm de 1398 a 1401; Bernat de Comadolms, elector per al càrrec de mustassaf el 1388; Bartomeu Carbonell, conseller el 1388; i Joan Dieg, funcionari de la tresoreria reial, el 1394. Dels 32, només 7 no ocupen cap càrrec públic en els anys immediatament anteriors o posteriors a l'assalt: Antoni Martorell menor, Bernat Costeja major, Guillem Roca, Pere Arnau, Jaume Alboreda, Guerau Puig i Pere Company. En un perdó posterior, datat el 20 de març, s'inclou també el donzell Arnau Serra, fill de Pere i germà dels ja citats Jaume i Joan, que va ser conseller el 1388 i el 1396 i prohòm el 1397 i el 1400; Berenguer Roca, prohòm el 1397 i conseller de 1398 a 1402; Jaume Vicent, conseller de 1394 a 1396 i prohòm de 1397 a 1401; Berenguer Venrell, fill de Salvador, justícia el 1397 i el 1400, jurat el 1394, conseller el 1388 i 1396, i prohòm el 1399; i Gregori Sala, barber, i Antoni Carbó, que no apareixen entre els càrrecs locals del període.

¹¹⁶ ACA, *Cancelleria*, reg. 1.905, f. 19. Publicat per R. Chabàs a *El Archivo*, IV (1890), pp. 328-329.

¹¹⁷ *Idem*, reg. 1.903, f. 228. Publicat per R. Chabàs a *loc. cit.* Noves urgències ocupaven el rei

Com en moltes altres jueries, inclosa la de la ciutat de València, l'assalt provocà la conversió de la majoria dels jueus al cristianisme i la desaparició de l'aljama com a comunitat organitzada. Molts, probablement la majoria, emigraren. Cap a Xàtiva, cap a Morvedre, o fins i tot fora del regne, aprofitant l'autorització concedida pel rei —«*vobis fidelibus conversis ville nostre Algezire*»— el mateix any que amnistiava els responsables de l'avalot.¹¹⁸ Vuit anys després d'aquest, en el llibre de la peita de 1399, només figuren dos jueus i nou conversos, un percentatge molt baix de l'antiga població hebrea de la vila.¹¹⁹ Els seus noms són homònims d'alguns dels notables locals, fins i tot dels qui participaren en l'agressió, que possiblement farien de padrins en el seu baptisme, però els seus patrimonis estaven molt per baix de les grans fortunes, encapçalades per Jaume Martorell, amb 733 lliures, i ni tan sols arribaven a la mitjana, situada entorn de les cent lliures: el més acabalat, el paraire Guillem Gombau, es quedava en 47 lliures i mitja; el seguien Joan Martorell, amb 22; Pere Manuel, amb 18; Joan del Miracle, amb 17; el sastre Pere Aimar, amb 16; Joan Castelló, amb 14; Joan Pujol, amb 12; Guillem Roca, amb 10; i el sastre Falconet, amb 6. Els dos jueus, Mahir Suxén i Mossé Suxén, es quedaven en dues i una, respectivament. Però els seus ingressos, més que en la terra o la propietat immobiliària, que és el que grava l'impost de la peita, continuaven estant en el comerç i en el crèdit. Jaume Manuel i el seu fill Pere, mort el 1400, apareixen regularment en la relació de creditors de la universitat, percebent el primer un cens anual de 300 sous i el segon un de 500.¹²⁰ Guillem Gombau

el 1393, i la vila d'Alzira, ultra els 800 florins d'or per l'amnistia, li n'havia promès altres 3.000 per a l'expedició a Sardenya. AMA, *Pergamins comuns*, 126-138 (011/72-84).

¹¹⁸ «*a dicto regno et tota iurisdictione nostra exire*» (1393, maig 6). Publicat per R. Chabàs, *loc. cit.* p. 329. Xàtiva i Morvedre són, després de 1391, els dos centres de reagrupament dels jueus valencians i les úniques dues grans aljames hebrees del segle xv, d'on eixiran la majoria dels expulsats el 1492.

¹¹⁹ AMA, 230/3. A aquests nou cal afegir-ne altres quatre, citats en altres documents contemporanis: Jaume Manuel, Antoni Boquet, Manuel de Ripoll i Manuel Salvador, que vivia a Cogullada, dins el terme d'Alzira. Abans de 1391, només he trobat un convers, el sastre Bernat Safàrega, «*neophitus*», que apareix de testimoni en un document datat el 27 de setembre de 1369 (040/2).

¹²⁰ «*Petrus Manuel, neophitus, vicinus Algezire, fecit apocam Vincencio de Esplugues, presenti, de ducentis et quinquaginta solidos regalium Valencie eidem per universitatem dicte ville debitis de censu, pro solutione XIX die mensis octobris proxime preteriti*» (AMA, 03/4, 14 de desembre de 1397). També, 03/5, f. 39 (1398, novembre 31), f. 94 (1399, juliol 9), 03/6 (1399, desembre 20). Quant a Jaume Manuel, 03/5, f. 72 (1399, març 26), 03/6 (1400, abril 26). El 20 d'agost de 1400, Jaume Manuel, «*neòphit*», «*tudor e curador testamentari dels fills e hereus d'en Pere Manuel, fill meu, quondam*», redueix la pensió del censal, carregat el 29 de març de 1396, de 500 a 433 sous (03/6, f. 60). Altres èpoques, 03/7 (1402, juny 9; juliol, 28; agost 7).

arrendà la gabella de la sal el 1398, la tornà a arrendar l'any següent junt amb Joan Arnau; el 1402 arrendà junt amb Andreu Martorell i Pere Navarro la imposició del tall dels draps, per 5.680 sous, i la imposició sobre la carn, d'un diner per lliura, per 6.720 sous; i el 1403, la imposició dels «béns sehents», junt amb Jaume Guerau i Pere de Gravalosa, per 4.050 sous.¹²¹ De tots ells, només en un cas he pogut establir la seua identitat anterior: Jaume Manuel, «*qui nominari solebat Içach Adzarella*».¹²²

La seua integració dins la comunitat cristiana no era, però, completa. Els conversos, tot i ser formalment cristians, continuaren constituint una minoria –exígua: a penes una vintena dels 1.766 veïns censats el 1399–¹²³ a part, percebuts com a diferents per les fonts cristianes, que els identifiquen sempre com a «neòfits». A la seua cohesió com a grup diferenciats contribuïen les aliances familiars internes, o amb conversos d'altres poblacions¹²⁴, i també probablement, en no pocs casos, la pràctica clandestina de l'antiga fe. En qualsevol cas, el seu rastre es fa cada vegada més rar a Alzira –només tres conversos en el llibre de la peita de 1430: Pere Aimar, Jaume Manuel i Arnau Olmedes–,¹²⁵ fins a desaparèixer per complet en la segona meitat del segle xv.

Fins a la seua desarticulació, els jueus d'Alzira havien constituït una comunitat ben integrada en la vida econòmica local i comarcal. En contrast amb la seua exclusió jurídica i política, la seua participació en l'esfera econòmica havia estat ben intensa i destacada. Ho havia estat des dels primers anys de la

¹²¹ AMA, 03/4 (1398, febrer 25), 03/5, f. 76v (1399, abril 21), 03/7 (1402, maig 28), 03/8, f. 3v (1403, juny 5).

¹²² AMA, 040/18 (1405). Isaac Adzarella apareix documentat als protocols notariais el 1369 i el 1384.

¹²³ 1.712 cristians i 54 moros. AMA, 03/5, f. 65v (1399, febrer 26). Als nou conversos inscrits en el llibre de la peita de 1399 i als quatre citats en la nota 119, localitzats als protocols notariais, cal afegir altres cinc que L. Piles identificà entre els comptes del Mestre Racional, a l'Arxiu del Regne de València: Bernat Venrell, fill de Francesc, un costurer anomenat Ferrando, Ramon Castellar, un neòfit de cognom Montagut i el juponer Bernat d'Herèdia, tots ells condemnats per jugar a la «gresca», per haver tret el coltell o per haver-se resistit a l'autoritat. Cfr. «La juderia de Alcira (notas para su estudio)», *Sefarad*, XX (1960), pp. 363-376. Sobre l'afecció dels jueus als jocs d'atzar, cfr. J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU: «'Calònies' de los judíos valencianos en 1381», *BSCC*, LIV (1978), pp. 156-166; J. HINOJOSA MONTALVO: «La comunidad hebrea en Valencia: del esplendor a la nada (1377-1391)», *Saitabi*, XXXI (1981), pp. 47-72; D. VIDAL: «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya», *Calls*, 2 (1987), pp. 27-112; i A. TOAFF: *Il vino e la carne... cit.*, p. 143.

¹²⁴ El 1405, Jaume Gençor, convers de Llúria, aporta cent florins d'or al matrimoni del seu fill Miquel, sastre, amb Dolça, filla del també sastre i convers d'Alzira Pere Aimar. AMA, 040/18.

¹²⁵ AMA, 230/5.

conquesta, quan fins i tot eren requerits per a col·laborar en l'administració del nou regne, i ho continuava sent encara en la segona meitat del segle XIV, a pesar de la forta competència dels operadors cristians, fins i tot en el camp del crèdit. Els jueus es trobaven presents en totes les esferes de l'intercanvi —el comerç de draps i cereals, el corretatge, la venda a terminis, la comanda i el préstec dinari—, actuaven d'intermediaris entre cristians i moros, compartien les mateixes pràctiques mercantils i jurídiques i els mateixos notaris i tipus documentals que els cristians, i desplegaven una considerable activitat, que excedia la seua pròpia realitat demogràfica. El seu protagonisme econòmic, però, es va veure afectat pels canvis introduïts en les formes del crèdit, amb la progressiva substitució del préstec pel censal, més tolerat pels teòlegs i amb uns tipus d'interès més baixos; l'ampliació de la capa de creditors, amb el concurs de petits inversors, sobretot en el deute públic; i l'ampliació també de l'escenari geogràfic, cada vegada més regional i dominat per la ciutat de València. De fet, quan es produeixen els avalots de 1391 i la desarticulació de la majoria de les comunitats jueves valencianes, la societat cristiana ja havia trobat una solució de recanvi.